LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ARCHEOLOGIJA

AKMENS AMŽIAUS GYVENVIETĖS IR KAPINYNAI

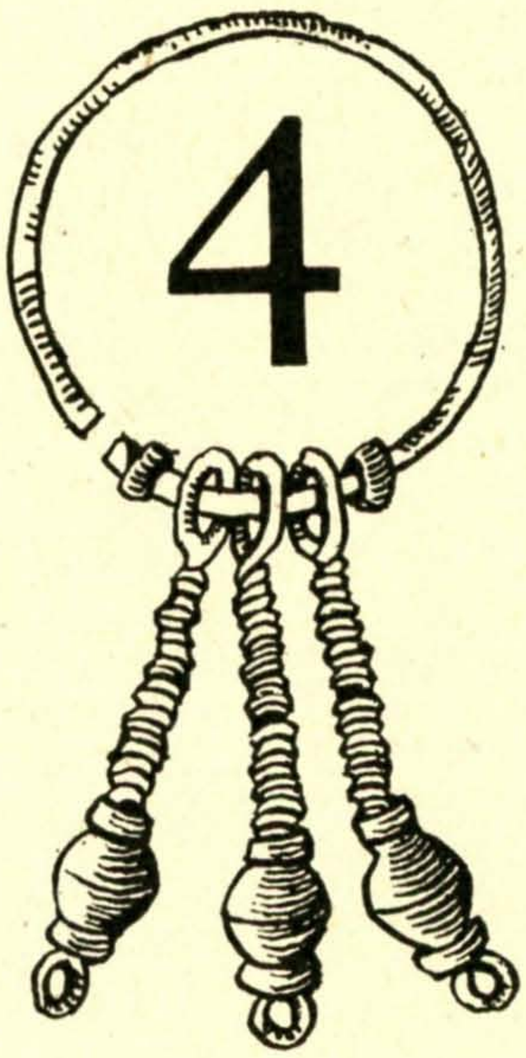

VILNIUS „MOKSLAS“ 1985

63.4(2L)
Li 227

Redakcinė kolegija

istorijos m. daktarė LTSR MA narė korespondentė
REGINA VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ (red. kolegijos pirmininkė)
istorijos m. daktarė RIMUTĖ RIMANTIENĖ (ats. redaktorė)
medicinos m. kandidatas GINTAUTAS ČESNYS

Nuotraukos straipsnių autorių, KAZIMIERO VAINORO ir
STASĖS BUTRIMIENĖS
Piešiniai ir brėžiniai straipsnių autorių

L $\frac{0507000000-066}{M\ 854(08)-85}$ Ž—85

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu
© LTSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas, 1985

NARVOS KULTŪROS RAIDA

A. GIRININKAS

TYRINĖJIMŲ APŽVALGA

Narvos kultūros klausimas dabar labai aktualus, nes dauguma archeologų mėgina sieti ją su prabaltų susidarymu. Tai paminėjo jau N. Gurina, viena pirmųjų apibūdinusi ją (**1,** p. 198). Paskutiniaisiais dešimtmečiais, intensyvesniems tapus šio tipo paminklų tyrinėjimams (**2,** p. 153—175; **1; 3; 4,** p. 12—25; **5,** p. 71—88; **6,** p. 372—385; **7,** p. 18—40; **8,** p. 73—81; **9,** p. 56—69; **10; 11,** p. 39—52; **12; 13; 14**), tokia prielaida vis dažniau pabrėžiama. Tačiau paaiškėjo, kad baltams susidaryti įtakos turėjo ir kitos neolitinės kultūros: Nemuno (**15,** p. 80; **16,** p. 40—43), Pamarių virvelinės keramikos (**17,** p. 22—25), šukinės duobelinės keramikos (kaip Narvos kultūros komponentas) (**18,** p. 21—23; **14,** p. 18).

Sprendimą sunkina dar ir tai, kad tyrinėtojai nėra priėję prie vienos nuomonės dėl Narvos kultūros kilmės, chronologijos ir atskirų paminklų kultūrinės priklausomybės.

Kilmės klausimai. Išskyrę Narvos kultūrą L. Janitsas ir N. Gurina ir jos kaulo bei rago dirbinių tipuose pastebėję Kundos kultūros bruožų (**1,** p. 176; **19,** p. 81—87), kildino ją iš mezolitinės Kundos kultūros. K. Meinanderis (**20,** p. 21) ir L. Janitsas (**21,** p. 57) manė, kad besiklostančią Narvos kultūrą, ypač vakariniame regione, stipriai veikusi Ertebiolės kultūra. Savo nuomonę autoriai grindė šių kultūrų puodų tipų panašumu.

Chronologijos klausimai. L. Janitsas Narvos kultūrą pripažino tik ankstyvajame neolite (**22,** p. 205). Šitaip manė ir I. Lozė (**23,** p. 30), vidurinio neolito Narvos kultūrą laikydama tik vėlyvojo neolito ankstyvosios keramikos kultūros komponentu. Tačiau kad Narvos kultūra gyvavo ir viduriniame, ir vėlyvajame neolite, pirmasis pabrėžė F. Zagorskis (**24,** p. 35—50; **25,** p. 23). Jos gyvenviečių, datuojamų viduriniu ir vėlyvuoju neolitu, aptikta vakarų Lietuvoje — Šventojoje (**13**), prie Biržulio ežero (**26**), vakarų Latvijoje — Sarnatės, Lejascyskų, Purciemio, Siliniupės, Ruomių-Kalninių, Paviluostos gyvenvietėse (**10; 11,** p. 49), rytų Lietuvoje — prie Kretuono bei Žeimenio ir Jaros ežerų (**14,** p. 4), Dauguvos aukštupyje — Krivinos 1-oje, Asoveco 2-oje, Krivinos 3-oje (**5,** p. 71—88; **27,** p. 82—88), Usviatų 4 B, Naumovo B, Sertėjos 2 B, Dubokrajaus gyvenvietėse (**7,** p. 18—40; **28,** p. 5—22; **29,** p. 6—29). Dauguma Lubanos ežero ir Dauguvos aukštupio gyvenviečių su aiškiu Narvos kultūros inventoriumi buvo vadinamos atskiromis neolitinėmis kultūromis. Dauguvos aukštupyje vidurinio neolito kultūrai taikytas Usviatų, o vėlyvojo neolito — šiaurės Baltarusijos kultūros vardas (**28,** p. 20), Lubanos žemumoje to paties laikotarpio kultūra pavadinta akytosios keramikos kultūra (**12,** p. 129).

Etninė priklausomybė. Archeologai, kurie pagrindiniu etninės istorijos šaltiniu laikė archeologijos duomenis, buvo tos nuomonės, kad Narvos kultūros gyventojai turėję įtakos baltų kultūrai susidaryti (**1,** p. 158; **10,** p. 145—147; **7,** p. 18—40; **13,** p. 152; **15,** p. 80). D. Krainovas apibrėžė vieną etninį junginį, kuris apėmė Narvos, Volgos aukštupio ir Dnepro—Doneco kultūrų gyventojus. Jo manymu, iš šio branduolio turėję kilti prabaltai (**30,** p. 39). I. Lozės nuomone, baltų antropologinio tipo susidarymui didžiulę reikšmę turėjo vadinamosios akytosios keramikos kultūros gyventojų antropologinis tipas, kurį sudarė indoeuropietiškas (Narvos kultūros atstovai.— *A. G.*) ir finougriškas komponentai (**12,** p. 132). Visoje Narvos kultūros teritorijoje ankstyvojo, vidurinio ir vėlyvojo neolito antropologinį jos tipą iliustruoja tik Narvos 1-os, Narvos 3-os (**31,** p. 224), Zveinieku kapinyno (**32,** p. 15—47, 64—67), Kretuono 1 B (**14,** p. 17), Abuoros (**32,** p. 67—68), Kreičių (**32,** p. 68—69) ir Duonkalnio (**26,** p. 26—28) gyvenvietėse rasti kapai.

Remiantis palyginti negausiais antropologijos duomenimis, sprendžiama, kad Narvos kultūros antropologiniam tipui būdinga dolichokranija. Tai nurodė R. Denisova (**32,** p. 52), K. Mark (**31,** p. 224). Tuo tarpu Zveiniekų kapinyno antrosios grupės kapuose, kuriuos F. Zagorskis skyrė Narvos kultūrai (**33,** p. 12—16), R. Denisova aptiko ir dolichokraninių, ir mezokraninių elementų (**32,** p. 47—49). Ir Kreičių gyvenvietėje palaidotųjų kaukolės turi abiejų tipų antropologinių požymių (**32,** p. 68—69). Abuoros 1-os gyvenvietės kapuose vyrauja mezokraniniai antropologiniai tipai (**32,** p. 67—68). Jų elementų aptikta ir Kretuono 1 B gyvenvietės kapuose (žr. p. 5). Taigi I. Lozės nuomonę dėl etninės priklausomybės, paremtą archeologijos duomenimis, patvirtina ir antropologai.

Dar daug ginčų dėl Narvos kultūros *paplitimo,* o drauge ir dėl kai kurių paminklų kultūrinės priklausomybės.

Narvos kultūra buvo apibūdinta pagal ankstyvojo neolito paminklus XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje—septintojo pradžioje, kai tolesnė jos raida dar nebuvo žinoma. L. Janitsas Narvos kultūrai tuo metu skyrė tik jos anksty-

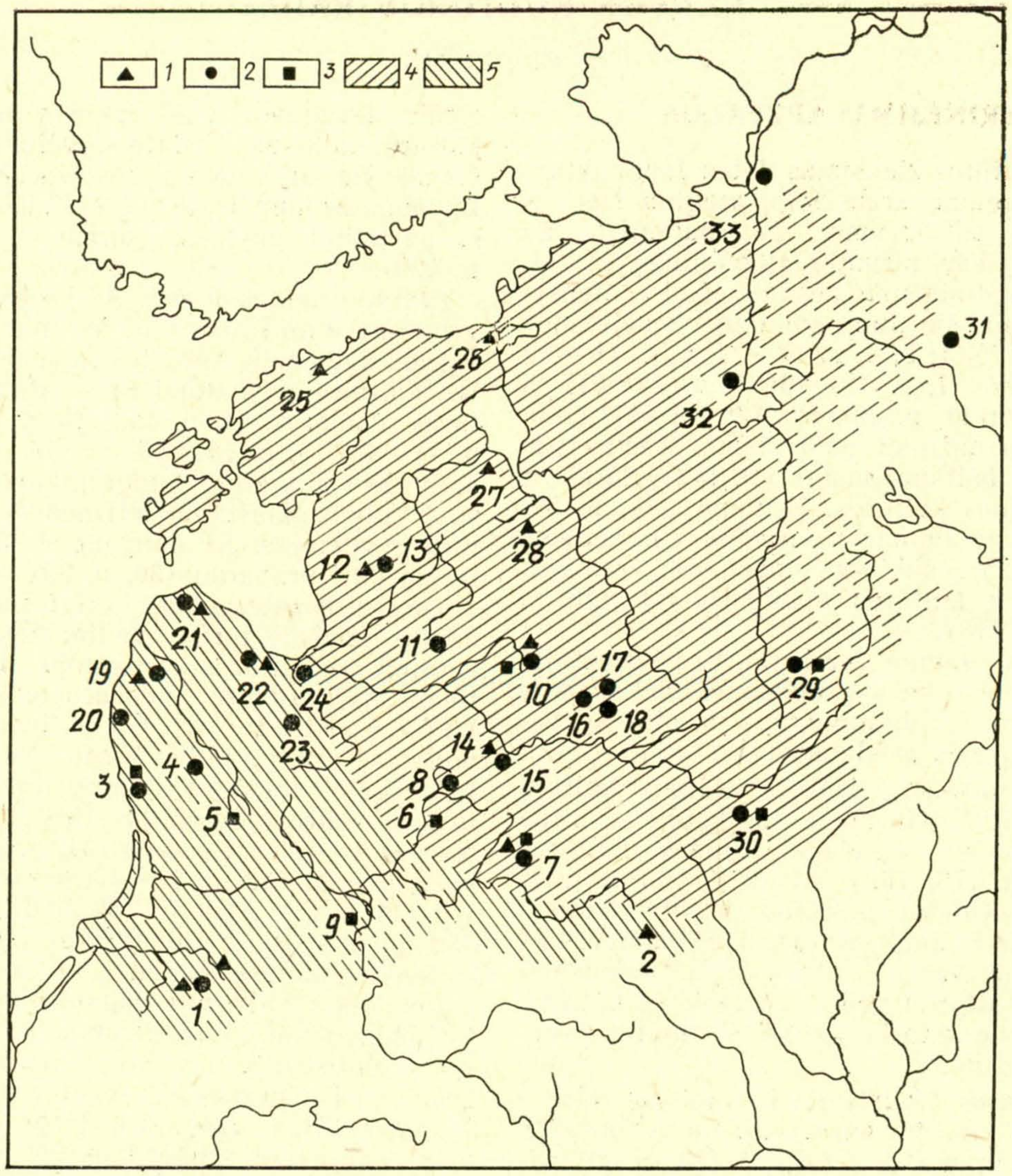

1 pav. I. Narvos kultūros ankstyvojo neolito paminklai: *1* — Cedmaras (Serovas) A ir Ančių pelkė, *2* — Zacenė, *7* — Žemaitiškė 3-a, *10* — Uosa, Yča, Zveisala, Zvidzė, *12* — Zveiniekai, *14* — Dvietė, *19* — Sarnatė A, F, J, K, N, T, X, Y, Z, *21* — Purciemis, *22* — Siliniupė, *25* — Krodis, *26* — Narva 1-a, 3-a, Narvos miestas, *27* — Akalis, *28* — Kepa; II. Vidurinio neolito paminklai: *1* — Cedmaras D, *3* — Šventoji 3B, 23-a, *24* — Šarnelė, *7* — Kretuonas 1B, Pakretuonė 1B, Žeimenio ež. 1-a, *8* — Jara 1-a, 2-a, *10* — Nainiekstė, Piestinia, Sulka, Malmutos upės žiotys, Malmuta 1-a, Zvidzė, Dzedziekstė 1-a, *11* — Liezerė, *13* — Kaulenkalnis, *15* — Dvietės Munčiai, *16* — Budjanka, *17* — Kreičiai, *18* — Kubulova, *19* — Sarnatė I, M, R, D, E, P, W, *20* — Paviluosta, *21* — Purciemis, *22* — Siliniupė, *23* — Lejascyskos, *24* — Ruomiai-Kalniniai, *29* — Usviatai 4B, Naumovas B, Sertėja 2B, Dubokrajus, *30* — Krivina 1B, Asovecas 2-a, *31* — Končianskojė 4-a, *32* — Kolomcai, *33* — Ust-Rybežna; III. Narvos kultūros vėlyvojo neolito paminklai: *3* — Šventoji 26-a, 28-a, *5* — Duonkalnis, *6* — Alaušo ež. 1-a, *7* — Žemaitiškė 1-a, 2-a, Pašaminė 1-a, *9* — Piliuona 1-a, *10* — Abuora, Lagaža, Einiai, *29* — Usviatai 4A, Naumovas A, *30* — Krivina 1A, 3-a; IV — pirmosios paminklų grupės teritorija, V — antrosios paminklų grupės teritorija

vojo neolito paplitimo sritį, manydamas, kad vėliau ši kultūra jau neegzistavusi. Paskui paaiškėjo, kad Narvos kultūrai priklausė ir Usviatų bei šiaurės Baltarusijos tipo paminklai. Lubanos žemumoje akytosios keramikos kultūros sritis — tos pačios vėlyvosios Narvos kultūros teritorija.

Ginčai vyksta dėl kultūrinės priklausomybės tokių paminklų, kaip ankstyvojo neolito Zacenės (Baltarusijos TSR, Logoisko raj.), Cedmaro A (Serovo) ir Ančių pelkės (Kaliningrado sr.) bei viduriniam neolitui skirtinos Cedmaro D gyvenviečių, esančių nuošaliai nuo Narvos kultūros epicentro ir neabejotinai patyrusių kitų Europos miškų zonos neolito kultūrų įtaką.

Visoje teritorijoje, kuri šiaurės rytuose siekia Ladogos ežero pietinę pakrantę, rytuose — Ilmenio ežero baseiną (upę Msta), pietryčiuose — Dauguvos aukštupio baseiną, pietuose — Neries, pietvakariuose — Priegliaus upes, vakaruose ir šiaurės vakaruose — Baltijos jūrą (pav. 1), skiriamos vakarinė, šiaurinė, rytinė (**1,** p. 189—191; **34,** p. 134—156; **13,** p. 7—8) ir pietinė (**35,** p. 126) Narvos kultūros sritys.

Palyginę rytų Latvijos Lubanos žemumoje ir rytų Lietuvos Kretuono apyežerėje aptiktų chronologiškai to paties laikotarpio vidurinio ar vėlyvojo neolito gyvenviečių inventorių (**12; 36; 14),** galime pastebėti, kad daugumoje jis net identiškas. Tad, mūsų nuomone, buvo dirbtinai atskirtos teritorijos, tarp kurių yra esminių bendrumų, leidžiančių jas jungti į kultūrinę visumą.

NARVOS KULTŪROS RAIDA RYTŲ PABALTIJYJE

Šiuo metu žinoma daugiau kaip 90 Narvos kultūrai skirtinų paminklų (pav. 1), datuojamų ankstyvuoju, viduriniu ir vėlyvuoju neolitu. Remdamiesi pagrindiniais jungiamaisiais ir skiriamaisiais pavienių paminklų bei jų grupių inventoriaus (keramikos, titnago, kaulo ir rago dirbiniais) bei antropologinės medžiagos bruožais, mėginsime pasekti šios kultūros raidą. Lyginimą sunkina nevienodu principu apdorota archeologinė medžiaga, ir todėl tyrinėjant gauti nelygiareikšmiai statistikos duomenys.

Narvos kultūros paminklai susitelkę 6 stambesniuose regionuose (pav. 1): 1. Kaliningrado srityje — Cedmaro (Serovo) tipo gyvenvietės; 2. vakarų Lietuvoje ir Latvijoje — Šventosios ir Sarnatės tipo gyvenvietės; 3. rytų Lietuvoje — Kretuono—Žeimenio—Jaros ežerų gyvenvietės; 4. rytų Latvijoje — Lubanos ežero žemumos gyvenvietės; 5. šiaurės ir rytų Estijoje — Narvos—Kepos (Kääpa) gyvenvietės; 6. pietinėje Pskovo srities ir šiaurės Baltarusijos teritorijoje — Dauguvos aukštupio gyvenvietės.

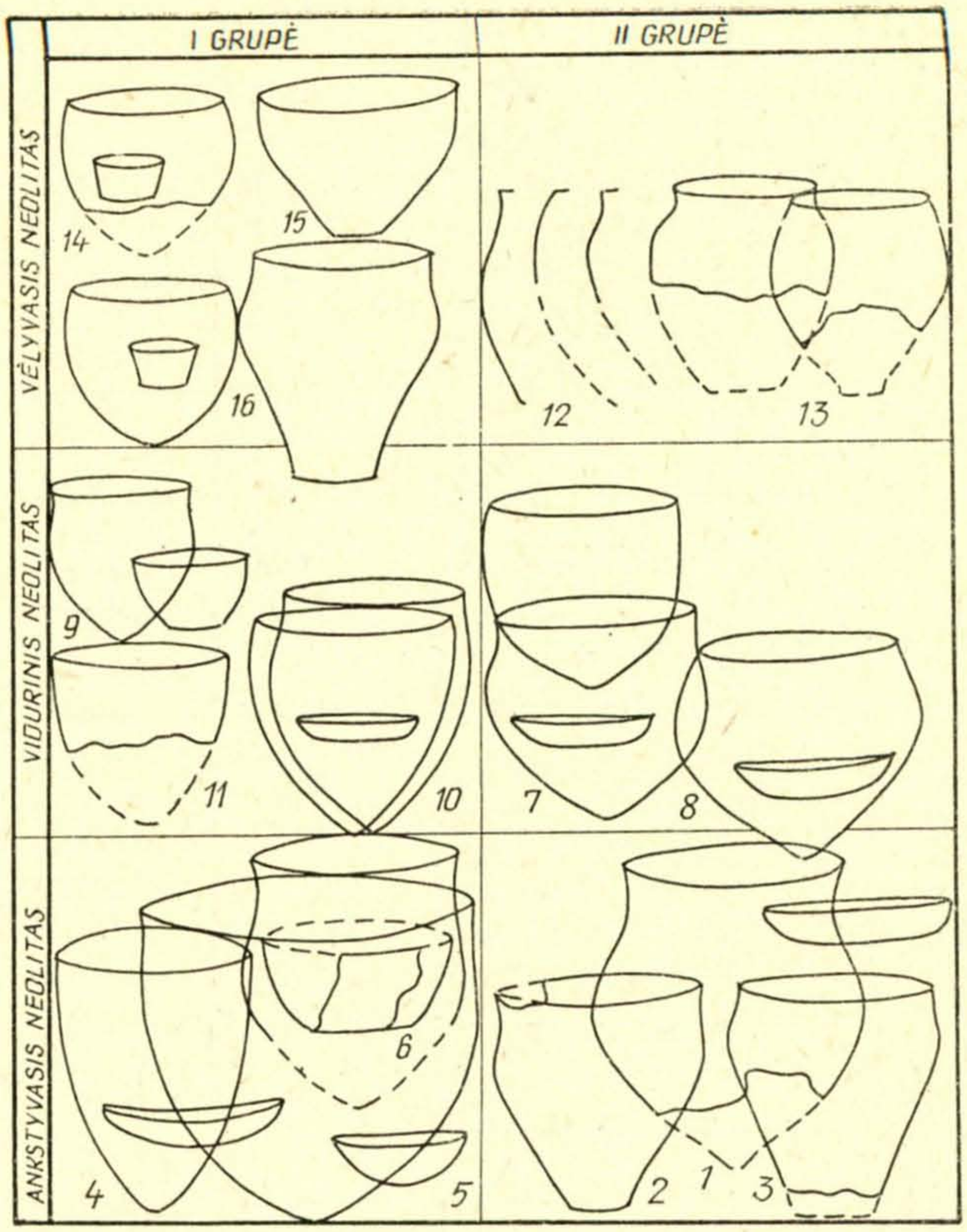

2 pav. Narvos ir jai artimų kultūrų keramikos formos: *1* — Ertebiolės kultūros (pagal J. Brionstedą), *2* — Cedmaro A (pagal V. Gertę), *3* — Ančių pelkės I (pagal V. Timofejevą), *4* — Uosos (pagal F. Zagorskį), *5* — Narvos 1-a (pagal N. Guriną), *6* — Zvidzės (pagal I. Lozę), *7* — Sarnatės (pagal L. Vankiną), *8* — Šventosios 2B (pagal R. Rimantienę), *9* — Usviatų 4B (pagal A. Mikliajevą), *10* — Kretuono 1B (pagal A. Girininką), *11* — Piestinios (pagal F. Zagorskį), *12* — Šventosios 26-a (pagal R. Rimantienę), *13* — Daktariškės (pagal A. Butrimą), *14* — Abuoros (pagal I. Lozę), *15* — Naumovo tarpinio sluoksnio (pagal A. Mikliajevą), *16* — Žemaitiškės 2-a (pagal A. Girininką)

Žinoma 12 narviškų **ankstyvojo neolito** paminklų: Zvidzė, Uosa, Zveisala, Dvietė, Yča (rytų Latvija), Narvos 1-a, Narvos 3-a, Narvos miesto, Kepos (rytų ir šiaurės Estija), Žemaitiškės 3-a (rytų Lietuva), Zacenės (Baltarusijos TSR), Cedmaro (Serovo) A (Kaliningrado sritis). Mūsų nuomone, pagal inventorių šias gyvenvietes galima skirti į 2 grupes (pav. 1): I priklausytų visos minėtosios, išskyrus Cedmaro (Serovo) A ir Zacenės. Šios sudarytų II grupę. I grupės gyvenviečių inventoriui pirmiausia būdinga keramika, kurioje vyrauja smailiadugniai plačiaangiai statmenomis ar truputį įgaubtomis sienelėmis puodai ir ovalūs ar apskriti dubenėliai (pav. 2). Molio masėje gausu organinių priemaišų: kapotų augalų ar grūstų sraigių. Puodų, lipdomų iš 3—7 cm pločio juostelių, paviršius iš vidaus ir išorės daž-

1 LENTELĖ. ANKSTYVOJO NEOLITO PAMINKLŲ INVENTORIUS

Keramika

Grupės	Eil. Nr.	Ankstyvojo neolito paminklai	Priemaišos: organinės	Priemaišos: mineralinės	Puodų forma: smailiadugniai	Puodų forma: plokščiadugniai	Puodų forma: I	Puodų forma: C	Puodų forma: CS	Puodų forma: S	Ornamento zona: žemiau kaklelio	Ornamento zona: visas paviršius	Ornamentuotų puodų %
I	1	Zvidzė	+		+		+	+		+	+		?
	2	Uosa	+		+		+	+		+	+		13
	3	Zveisala	+		+		+	+			+		?
	4	Kepa	+		+		+	+			+	+	?
	5	Narva I	+		+		+	+			+	+	15
	6	Narva III	+	+	+		+	+			+		8
II	7	Šventoji 2B	+		+		+	+		+	+		58
	8	Šventoji 1B	+		+		+	+		+	+		58
	9	Cedmaras A	+		+		+			+	+	+	<10
	10	Zacenė	+		+		+				+		<50

Titnago dirbiniai

Grupės	Eil. Nr.	Ankstyvojo neolito paminklai	Antgaliai: lancetai	Antgaliai: trapecijos	Antgaliai: lapo formos	Antgaliai: episvidriniai	Antgaliai: rombiniai	Antgaliai: širdiniai	Gremžtukai	Rėžtukai	Peiliai	Skaldytiniai
I	1	Zvidzė										
	2	Uosa				+			+	+	+	+
	3	Zveisala										
	4	Kepa				+	+		+		+	
	5	Narva I			+		+		+	+	+	
	6	Narva III			+				+			
II	7	Šventoji 2B							+			+
	8	Šventoji 1B							+			+
	9	Cedmaras A	+	+		+	+		+			
	10	Zacenė	+		+				+			

Kaulo bei rago dirbiniai

Grupės	Eil. Nr.	Ankstyvojo neolito paminklai	Antgaliai: kūginiai	Antgaliai: adatiniai	Antgaliai: su užbarzdomis	Antgaliai: karklo lapo formos	Antgaliai: su antsparniais	Antgaliai: ištęsto rombo for.	Žeberklai: dvišoniai	Žeberklai: vienašoniai	Vedegos, skliutai	Kaltai	Kapliai: su skyle	Kapliai: įtveriamieji	Peiliai	Kirviai	Meškerės kabliukai: vientisiniai	Meškerės kabliukai: sudėtiniai	Peikenos	Durklai	Ylos	Dirbiniai 45° kampu
I	1	Zvidzė	+	+		+						+		+					+		+	+
	2	Uosa	+	+	+	+	+	+		+		+		+	+		+	+		+	+	+
	3	Zveisala	+									+		+					+			?
	4	Kepa	+	+	+	+	+			+								+		+		?
	5	Narva I	+			+				+	+			+	+	+		+			+	+
	6	Narva III	+							+	+			+	+			+		+	+	+
II	7	Šventoji 2B								+												
	8	Šventoji 1B								+											+	
	9	Cedmaras A		+	+					+	+										+	
	10	Zacenė	+	+						+	+		+								+	+

nai būna brūkšniuotas, rečiau — lygus. Ornamentuojama puodo viršutinėje dalyje dažniausiai keliomis (2—3, rečiau 4) horizontaliomis įvairių duobučių, įspaudėlių ar įraižų eilutėmis.

Narvos tipo gyvenvietėse maža titnago dirbinių, matyt, dėl žaliavos trūkumo ir nepakankamų tuo laikotarpiu ryšių su kaimyninėmis sritimis, turėjusiomis šios žaliavos. Vietoj titnaginių dažnai vartoti kvarco ar skalūno dirbiniai. Nemaža yra savitų formų kaulo bei rago dirbinių. Tai iš vamzdinių kaulų ar iš išilgai perskeltų rago gabalų pagaminti skobteliai (skliutai), kaltai, raginiai įtveriamieji kapliai, kirvukai truputį platėjančiais ašmenimis, kūginiai ir adatiniai strėlių antgaliai, vienašoniai ar eglutės formos kauliniai žeberklai, iš ilčių pagaminti peiliai-grandikliai, dirbiniai 45° ašmenimis. Vėliau — viduriniame ir vėlyvajame neolite — atsiranda naujų formų indų, naujų titnago, kaulo ir rago dirbinių tipų, apie kuriuos bus kalbama toliau, tačiau reikia pažymėti, kad ankstyvajame neolite aptinkami dirbinių tipai išlieka visą Narvos kultūros egzistavimo laikotarpį.

Minėtų I grupės gyvenviečių inventoriuje pastebima lokalinių skirtumų. Rytų Latvijos Narvos tipo ankstyvojo neolito paminkluose ir Kepos gyvenvietėje (rytų Estija) aptinkama daugiau ir įvairiau ornamentuotos keramikos negu šiaurės rytų Estijos Narvos tipo paminkluose. Be to, čia nepasitaiko puodų S formos kakleliais. Šie skirtumai galimi dėl nevienodo paminklų amžiaus (pav. 2): radiokarboniniais tyrimais nustatyta, kad Kepos ir Narvos miesto ankstyvojo neolito kultūriniai sluoksniai vėlyvesni už Uosos ir Zvidzės (4 lent.).

II grupės gyvenvietėse, labiausiai nutolusiose nuo Narvos kultūros epicentro, bet su panašiu inventoriumi (1 lent.) pastebima ryškesnė kitų kultūrų įtaka. Vienas iš tokių požymių — mineralinės priemaišos molyje, pvz., Cedmaro A gyvenvietės indų gamybai naudoto molio masėje. Šis technologinis ypatumas, perimtas iš pietvakarinių kultūrų, I grupės gyvenvietėms nebūdingas, išskyrus kelias šukes Narvos 1-oje gyvenvietėje. Mineralinių priemaišų gausu ir neseniai rastoje Kenaus (Kõnnu) gyvenvietėje (Saremos sala vakarų Estijoje) (37, p. 365)*, dėl kurios kultūrinės priklausomybės dar ginčijamasi.

Cedmaro A bei jai artimoje Ančių pelkės gyvenvietėje aptinkama puodų, savo pavidalu besiskiriančių nuo narviškų. Jie plokščiais dug-

* Kenaus gyvenvietės keramikos forma (smailiadugniai puodai statmenomis sienelėmis), ornamentika (apskritos duobutės ir įraižos žemiau puodų kaklelių), technologija (brūkšniavimas ir puodų lipdymas iš juostų), kaulo bei rago ir akmens inventorius primena Narvos kultūros dirbinių tipus.

neliais, sienelės profiliuotos — S formos, paviršius daug gausiau ornamentuotas (**38,** p. 103—108) (pav. 1). II grupės gyvenvietėse tarp titnago dirbinių aptinkama trapecijų, lancetų bei širdinių antgalių. I grupės gyvenvietėse tokių tipų antgalių labai maža, o ir tie patys, kaip, pvz., Narvos 1-oje gyvenvietėje, jau artimi rombo formos antgaliams (**1,** p. 112, pav. 1—6), ypač paplitusiems viduriniame neolite.

Nuo I grupės gyvenvietėse aptinkamų dirbinių skiriasi ir kaulo bei rago inventorius, ypač Cedmaro A gyvenvietėje. Tipologiškai šios gyvenvietės minėti dirbiniai artimi šiaurės Vokietijoje (VDR) aptinkamiems vėlyvojo mezolito ir ankstyvojo neolito dirbiniams (**39,** p. 117—118). Analogiškų, pagamintų iš rago, rasta ir Lietuvoje: Ražiškiuose, Kauno raj., aptiktas raginis kirvis tik su skyle kotui iš vienos pusės — keturkampe, iš kitos — buvusioje rago atšakos vietoje — pailga (**35,** pav. 45 : 4).

Autorius, tyrinėjęs Cedmaro A gyvenvietę, spėja, kad šio tipo paminklus palikusios gentys galėjo prisidėti susidarant vakariniam Narvos kultūros variantui (**40,** p. 18). Kai kurių tyrinėtojų nuomone, Cedmaro A gyvenvietė priklausė Nemuno kultūrai (**13,** p. 151; **35,** p. 123). Detaliau panagrinėję keramikos tipus, pastebėsime, kad šioje gyvenvietėje vyrauja plokščiadugniai puodai, kurių neaptinkama Baltarusijos Nemuno kultūros gyvenvietėse. Puodų sienelių profiliuotės raida nuo mažai profiliuotų iki S formos pasekama ne tik Nemuno (**15,** p. 134, pav. 47) ir Cedmaro tipo paminklų (**40,** p. 8, 10) keramikoje. Tai bendras visos Pietų Pabaltijo ankstyvojo neolito keramikos bruožas. Cedmaro A gyvenvietės puodų ornamentika artima narviškai. Puošiama tik žemiau kaklelio keliomis įkartėlių, apskritų negilių ar grūdelio pavidalo duobučių eilutėmis, kurios, sugrupuotos po 2, sudaro horizontalias juosteles, pakartojančias eglutės motyvą. Maži plokšti dugneliai puošiami išcentriniais apskritimais (**38,** p. 104, pav. 1 : 6). Šie motyvai nebūdingi Nemuno kultūros keramikos ornamentikai.

V. Timofejevo prielaida dėl Cedmaro A tipo gyvenviečių ryšio su vakarine Narvos kultūros sritimi tampa aktuali tyrinėjant vėlyvojo neolito Žemaitiškės 1-ą ir 2-ą gyvenvietes. Jų keramikos forma ir ornamentika labai artima Cedmaro A gyvenvietės keramikos formai ir puošybai. Nors gyvenvietes skiria 500—800 m. (pav. 2 : 2, 3, 16), tačiau keramikos formos ir ornamentika, išsilaikiusios visą neolito laikotarpį, net kitame regione, rodo, jog Cedmaro A ir Žemaitiškės 1-a ir 2-a gyvenvietės priklauso vienai kultūrai. Žemaitiškės gyvenvietės, be abejo, priklauso Narvos kultūrai. Ryšių tarp minėtų regionų pasekti tuo tarpu negalime, nes tarpinėje teritorijoje Narvos kultūros paminklų dar neaptikta.

Dar daugiau bendrų bruožų su Narvos kultūros I grupės keramika pastebima Zacenės gyvenvietės keramikoje. Molio masės sudėtis, indų forma ir ornamentikos motyvai labai artimi narviškiems. Yra požymių, pvz., gilios ir retos duobutės žemiau puodų pakraštėlių ar vietomis visame puodo paviršiuje išsidėstę ornamentų motyvai (**41,** p. 44, pav. 1 : 2, 6), artimų Nemuno kultūrai. Tačiau kitas inventorius yra narviškos kilmės (**41,** p. 43).

Ankstyvojo neolito kapų žinoma tik iš 3 paminklų: Narvos 1-os ir 3-os gyvenviečių (**1,** p. 194) bei Zveiniekų kapinyno (**33,** p. 12—14). Kaukoles antropologai skiria dolichokraniniam tipui (**31,** p. 224; **32,** p. 45—47), būdingam ankstyvajai Narvos kultūrai.

Taigi jau ankstyvojo neolito Narvos kultūroje galime kalbėti apie 2 paminklų grupes, kurių skirtumus bus lėmusios šios priežastys: Narvos kultūros I grupės paminklai chronologiškai yra ankstyvesni už II grupės paminklus; II grupės gyventojai gerokai anksčiau pajuto kaimyninių kultūrų įtaką: su piltuvėlinės keramikos kultūra reikia sieti plokščiadugnių puodų pasirodymą, nes nėra žinomos chronologiškai ir teritoriškai artimesnės kultūros, kurioje jų būtų aptinkama; su Ertebiolės kultūra tikriausiai sietini Cedmaro A gyvenvietėje pasitaikantys smailiadugniai puodai ir kaulo bei rago dirbinių tipai; su Nemuno kultūra — titnago inventorius.

Teritoriškai ir chronologiškai tarpinę padėtį tarp I ir II Narvos kultūros grupių gyvenviečių užima Šventosios 1 B, 2 B gyvenvietės (1 lent.). Jų inventorius jau artimas vidurinio neolito inventoriui. Palyginę ankstyvojo neolito Narvos 3-os ir Šventosios 1 B ir 2 B gyvenviečių puodų formas, matome, kad pastarųjų puodai labiau profiliuoti (**1,** p. 73; **13,** p. 122, 126) ir ornamentuoti. Narvos 3-oje gyvenvietėje yra tik 8% puoštų šukių (iš 1491 puodo šukės) (**1,** p. 34). Šventosios 1 B ir 2 B gyvenvietėse ornamentuotų puodų yra atitinkamai 41% (iš 273 puodų) ir 47% (iš 108 puodų) (**13,** p. 121, 125). Skirtumas būtų didesnis, jei priskaičiuotume puodus gražintomis briaunomis (tai irgi priklauso jų ornamentikai)*.

Šventosios 1 B ir 2 B gyvenvietėse aptinkama ir daug daugiau titnago dirbinių (Narvos gyvenvietėje tik 6), gerokai mažiau kaulo bei rago inventoriaus (Narvos 3-oje gyvenvietėje 40). Šie skirtumai atsirado, matyt, dėl to, kad II grupės gyventojams įtakos turėjo apie III tūkstantmetį pr. m. e. iš pietvakarių besiskver-

* R. Rimantienė ornamentuotais puodais laiko tik tuos, kurių papuoštas paviršius (**42,** p. 32), nors nurodo ir ornamentuotų briaunų kiekį bei procentą.

bianti rutulinių amforų kultūra. Virvelinių įspaudų keramikoje pasirodo jau ankstyviausioje Šventosios 2 B gyvenvietėje (**13,** p. 23. pav. 98 : 4; 99 : 42).

VIDURINIS NEOLITAS

I ir II gyvenviečių grupių skirtumai, pasireiškę ankstyvajame jų gyvavimo periode, nuo III tūkstantmečio pr. m. e. vidurio dar pagilėjo. Šiuo laikotarpiu į Rytų Pabaltiją iš šiaurės rytų ėmė skverbtis šukinės duobelinės keramikos kultūros, o iš pietvakarių — rutulinių amforų ir virvelinės keramikos kultūrų gyventojai. Pasikeitė ir Narvos kultūros teritorija (pav. 1): į šiaurę ir šiaurės rytus nuo Dauguvos baseino ėmė kurtis šukinės duobelinės keramikos kultūros gyventojai.

Iki šiolei labai maža dėmesio buvo kreipiama į Estijos vidurinio neolito narvišką medžiagą, taip pat į Ladogos ežero pietinės pakrantės bei Ilmenio ežero baseino ankstyvojo neolito paminklus. Šioje teritorijoje apsigyvenus šukinės duobelinės keramikos kultūros gyventojams, ankstyvojo Narvos kultūros laikotarpio gentys, jų papročiai ir kt. negalėjo išnykti be pėdsakų, turėjo įsilieti į naujai atvykusių gyventojų kultūrą, nors tyrinėtojai L. Janitsas, M. Zimina tos medžiagos nelaiko narviška **(43).** Žinoma, kad rytų Latvijoje apie III tūkstantmečio pr. m. e. vidurį, veikiama šukinės duobelinės keramikos kultūros, susidarė vidurinio neolito Narvos kultūra, kuriai būdingi Piestinios, Zvidzės paminklai **(25; 24; 44).** Akalio (rytų Estija) **(3,** p. 132—136)*, Končianskojės 4-oje (Novgorodo sritis) **(43,** p. 104)** gyvenvietėse irgi aptinkama analogiškos (Piestinios tipo) keramikos. Kitose gyvenvietėse, skiriamose šukinės duobelinės keramikos kultūrai, pvz., Iloveco (Kalinino sr.) **(45,** p. 107—114; **46,** p. 32—33), Tamulos ir iš dalies Akalio **(3,** p. 127—143), pasitaiko puodų iš visai narviškos molio masės. Šiaurės rytinėje Narvos kultūros teritorijoje (pav. 1), buvusioje ankstyvojo neolito I grupės paminklų zonoje, viduriniame neolite galima pasekti tolesnę šios kultūros raidą pagal Piestinios, Zvidzės (rytų Latvija), Jaros 1-os ir 2-os, Kretuono 1 B, Pakretuonės 1 B, Žeimenio ežero 1-os (rytų Lietuva), Krivinos 1B (šiaurės Baltarusija), Usviatų 2 B (pietinė Pskovo sr. dalis) paminklus. Pietvakarinėje Narvos kultūros srityje, buvusioje II ankstyvojo neolito paminklų grupės zonoje, viduriniame neolite tolesnė Narvos kultūros raida pasekama pagal Cedmaro D, Šventosios 3 B, Šventosios 23-os, Sarnatės paminklus (2 lent.).

Kuo skyrėsi šios 2 gyvenviečių grupės? Pirmiausia inventoriumi. Ryškiausiai pastebimi keramikos skirtumai. I grupės gyvenviečių keramikos molio masėje vyravo organinės priemaišos (100%), o II — organinės kartu su mineralinėmis (85% visų puodų) **(47,** p. 68). I grupės gyvenvietėse daugiausia buvo smailiadugnių plačiaangių puodų statmenomis (I formos) ar įgaubtomis (C formos) sienelėmis. Šalia jų aptinkama plačiadugnių ir smailiadugnių truputį profiliuotomis (S, CS formos) sienelėmis. Visi puodai dideli, jų aukščio ir angos skersmens santykis dažnai lygus 1 : 1. I formos puodai kiek aukštesni, o C — platesni, primenantys katilus. Išskirtinis C formos puodų požymis yra į vidų nusklembta ir pastorinta briauna. Vidurinio neolito pabaigoje šios formos puodai ėmė vyrauti. Tam tikrai jų formai parenkama ir ornamentika. I formos puodai, kaip ir ankstyvajame neolite, puošiami žemiau pakraštėlių negilių apskritų, keturkampių, grūdelio pavidalo duobučių, apvajinių įspaudų, įkartų ir įraižų motyvais. C formos puodų gražinamas net visas paviršius. Ornamentų motyvai išdėstyti horizontaliomis eilutėmis, juosiančiomis puodus ir dažniausiai grupuojamomis po 2. Populiariausi šukinių, grūdelių pavidalo, apskritų duobučių, dvidančio ar tridančio įspaudėlių motyvai. Šitaip buvo puošiami ir CS formos puodai. Puodų S formos sienelėmis gražinta tik viršutinė dalis, motyvai labai neįvairūs. Tai trikampių, ovalių, apvalių duobučių ir retkarčiais — virvelės įspaudai. Bendras minimalus ornamentuotų puodų kiekis rytų Lietuvoje svyruoja nuo 58 iki 81%. Tuo tarpu Piestinios gyvenvietės visi puodai puošti **(24,** p. 35—50). Krivinos 1-oje gyvenvietėje ornamentuotų puodų šukių daugiau kaip 50%, o Usviatų 4 B gyvenvietėje — 70%.

Šiaurės rytinėje Narvos kultūros teritorijoje pavienių gyvenviečių grupių (Kretuono, Žeimenio, Jaros, Lubanos apyežerių, Dauguvos aukštupio) keramika turi lokalinių ornamentikos ir formos skirtumų. Dauguvos aukštupio ir Lubanos ežero žemumos gyvenviečių keramikoje daug daugiau puodų, puoštų šukiniais, apskritų duobučių ir kitokiais įspaudais kaip ir C formos kakleliais. Kretuono, Žeimenio, Jaros apyežerių gyvenvietėse puodų C formos kakleliais tiek pat, bet daug mažiau jų puoštų. Dauguvos aukštupio vidurinio neolito gyvenvietėms būdingi apskriti, o Lubanos ir Kretuono, Žeimenio, Jaros apyežerėse — pailgi ovaliais arba plokščiais dugnais dubenėliai.

II grupės gyvenviečių puodai dideli, plačiaangiai, plokščiadugniai (dažniausiai Cedmaro

---

* L. Janitsas Akalio gyvenvietės keramiką skiria šukinės duobelinės keramikos kultūros 5 grupei.

** M. Zimina Končianskojės 4-os gyvenvietės 2B grupės keramiką skiria šukinės duobelinės keramikos kultūros arealui (III tūkstantmečio pr. m. e. pirmajai pusei).

2 LENTELĖ. VIDURIO NEOLITO PAMINKLŲ INVENTORIUS

Grupės			I	I	I	I	I	I	I	II	II	II	II
Eil. Nr.			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Vidurinio neolito paminklai			Jara 2	Kretuonas 1B	Pakretuonė 1B	Piestinia	Zvidzė	Krivina 1B	Usviatai IVB	Šventoji 3B	Šventoji 23	Sarnatė	Cedmaras D
Keramika	Priemaišos	organinės	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		mineralinės								+	+	+	+
	Puodų forma	smailiadugniai	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		plokščiadugniai		+	+			+	+	+	+		+
		I	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		C	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		CS	+	+	+				+	+	+	+	+
		S		+	+		+		+	+	+	+	+
	Ornamento zona	žemiau kaklelio	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		visas paviršius				+	+	+	+	+	+	+	
	Ornamentuotų puodų %		58	81	77	100	?	<50	70	56	45	>50	25
Titnago dirbiniai	Antgaliai	lancetai		+	+								+
		trapecijos	+										
		trikampiai	+	+	+								
		rombiniai		+	+	+	+	+	+	+	+	+	
		episvidriniai	+	+		+	+					+	
		lapo formos	+	+	+	+	+	+				+	
	Lęšio pjūvio kirviai		+	+	+		+	+					
	Keturkampio pjūvio kirviai			+									
	Peiliai		+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
	Gremžtukai		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Rėžtukai		+	+	+			+	+	+	+	+	
	Skaldytiniai		+	+	+		+	+	+	+	+	+	+
Kaulo bei rago dirbiniai	Antgaliai	kūginiai		+		+	+	+	+			+	
		adatiniai				+	+		+		+	+	+
		lapo formos		+			+						
		su įkotėmis		+			+	+	+				
	Žeberklai	vienašoniai		+			+	+		+		+	+
		dvišoniai		+			+			+			
	Vedegos, skliutai			+		+	+	+				+	
	Kaltai			+		+	+	+				+	+
	Kapliai	su skyle											
		įtveriamieji		+		+		+					+
	Peiliai						+						
	Kirviai			+		+		+					
	Meškerės kabliukai	vientisiniai					+						+
		sudėtiniai		+					+				
	Peikenos			+				+				+	
	Durkliai			+		+	+		+				
	Ylos			+			+	+	+			+	+
	Dirbiniai 45° kampu			+									

D gyvenvietėje) ir smailiadugniai (daugiau Šventosios 3 B, 23-os, Sarnatės gyvenvietėse). Priešingai negu I grupės gyvenviečių keramikoje, čia padaugėja puodų S formos kakleliais — iki 58% ir CS formos — iki 18%. Iki 20—23% (duomenys imti pagal Šventosios 3 B ir 23-os gyvenviečių keramiką) sumažėja puodų I ir C formos kakleliais. Bendras ornamentuotų puodų kiekis tesiekia 45% (ankstyvajame neolite — 58%). Mažiau apvajiniais ir mazgelių motyvais puoštų puodų, retai gražinama virvučių ir dantukų įspaudais. Dažniau dabinama duobutėmis ir įraižomis, atsiranda rumbeliais puoštų puodų (Cedmaro D ir Šventosios 23-os gyvenvietės). Jų paviršius gražinamas retai.

Tarp šios grupės gyvenviečių taip pat pastebime lokalinių skirtumų. Ryškiausiai skiriasi Šventosios ir Sarnatės gyvenviečių C ir CS formos puodų ornamentika. Sarnatės Y, T, S pastatų šios formos puodai puošiami tikrais ar tariamais šukiniais įspaudais. Šventosios 3 B ir 23-os gyvenviečių komplekse duobučių ir kitokie įspaudai jungiami į eilutes.

Cedmaro D gyvenvietėje taip pat aptikta puodų, puoštų šukiniais įspaudais. Šis paminklas skiriasi bendru ornamentuotų puodų kiekiu. Cedmaro D gyvenvietėje puošti puodai sudaro 83,4% (**40**, p. 10), o Šventosios 23-oje ornamentuotomis briaunomis — 45% (**13**, p. 137—139). Daug daugiau Cedmaro gyvenvietėje plokščiadugnių puodų S formos kakleliais.

Išryškėja skirtumų, lyginant abiejų vidurinio neolito Narvos kultūros grupių gyvenviečių titnago ir kaulo bei rago inventorių. Šiuo laikotarpiu padaugėjo titnago dirbinių. Tai bendras požymis. Skiriasi dirbinių tipai. I grupės gyvenvietėse strėlių antgaliai daugiausia rombiniai, karklo lapo formos. Šalia jų gausiai vartojama plačių gremžtukų, nedidelių kirvių-ašmenėlių, įstatomų į kaulines ir ragines įtvaras, peilių iš ilgų ir plačių skelčių, grandukų, grąžtelių. Gyvenvietėse retai aptinkama akmeninių kirvių. Juos, matyt, pakeitė keturkampio pjūvio skalūno kirveliai, skobteliai, kaltai.

Titnago žaliava, įvežama iš titnagingų vakarinių Valdajaus ir Nemuno aukštupio rajonų, labai tausojama. Dalis dirbinių pagaminta iš susidėvėjusių ir jau netinkamų kitų dirbinių. Daugiausia gaminta iš nuoskalų.

Kalbant apie titnago inventorių, reikia pažymėti ryškius ne tik gyvenviečių grupių, bet ir atskirų vienos grupės gyvenviečių skirtumus. Pastebimiausi jie, lyginant Dauguvos aukštupio ir Lubanos apyežerės titnago dirbinių tipus su Kretuono, Žeimenio, Jaros apyežerių gyvenviečių titnago dirbinių tipais. Pastarųjų gyvenviečių jie dažniausiai gaminti iš skelčių (68—80%), nuoskalų (13—15%) ar skaldytinių dalių (3—5%). Vyravo lancetiniai antgaliai (78%),

palyginti nedaug trikampių (10%) ir rombo (8%) pavidalo. Kiti antgaliai (4%) episvidriniai, lapo formos, trapeciniai.

I grupės gyvenvietėse gausu stambių gremžtukų, grandukų, peilių, grąžtelių. Rytų Lietuvos gyvenvietėse pasirodo ir rėžtukų; kitose šios grupės gyvenvietėse jų labai reta.

Ryškūs Kretuono, Žeimenio, Jaros apyežerės ir Lubanos apyežerės—Dauguvos aukštupio gyvenviečių titnago dirbinių skirtumai rodo, kad jų tipai plito kartu su titnago žaliava. Pirmieji — iš Nemuno aukštupio kartu su Nemuno kultūros dirbinių tipais, antrieji — iš vakarinės Valdajaus aukštumos kartu su šukinės duobelinės keramikos kultūros elementais.

Narvos kultūros II gyvenviečių grupėje tarp titnaginių antgalių vyravo trikampiai išgaubtu, įgaubtu (širdiniai) ar tiesiu pagrindu. Šis dirbinių tipas plačiai aptinkamas Sarnatės ir Šventosios gyvenvietėse. Cedmaro gyvenvietėje šalia trikampių rasta ir lancetinių antgalių. II gyvenviečių grupėje rombinių ir lapo pavidalo antgalių pasitaiko retai. Keletas jų žinoma Sarnatės vidurinio neolito pabaigos pastatų (A, A_1, L, G) inventoriuje. Be to, šios grupės gyvenvietėse daugiau šoninių ir vidurinių rėžtukų. Greičiausiai Narvos kultūros titnago dirbinių tipams vidurinio neolito laikotarpiu didelę įtaką turėjo rutulinių amforų ir virvelinės keramikos (II grupei) bei šukinės duobelinės keramikos (I grupei) kultūros.

Skiriasi ir kaulo bei rago dirbiniai. I grupės paminkluose jų gausu. Tai kauliniai vienašoniai, dvišoniai eglutės formos žeberklai, adatiniai, kūginiai, ištęsto rombo pavidalo antgaliai, vientisiniai ir sudėtiniai meškerės kabliukai, durklai susmaugtomis rankenomis, kaltai-skobteliai, įtveriamieji kapliai, raginiai įtveriamieji kirviai, peiliai, kaulinės peikenos, ylos, tinklų pynimo įrankiai, dirbiniai 45° kampo ašmenimis. Šio inventoriaus tipai paveldėti iš Narvos kultūros ankstyvojo neolito laikotarpio. Nuo pirmtakų praktiškai jie skiriasi tik atlikimo preciziškumu. Iš pastarosios grupės ypač gausu kaulo bei rago dirbinių Dauguvos aukštupio ir Kretuono, Žeimenio, Jaros apyežerių gyvenvietėse. Vidurinio neolito Lubanos apyežerės gyvenvietėse jų žinoma nedaug (**48,** p. 22).

Palyginti su I grupe, antrosios gyvenviečių kaulo bei rago inventorius negausus, bet jame pastebima daug daugiau lokalinių skirtumų. Sarnatės gyvenvietės skiriasi įtveriamaisiais kalteliais, raginiais kapliais (**10,** lent. XXV). Šventosios 3 B ir 23-oje gyvenvietėse rasta vienašonių žeberklų, peilių, gremžtų, ylų iš išilgai perskeltų vamzdinių kaulų, dvišakis kabliukas, sukamasis žeberklas (**13,** pav. 17 : 8, 10, 13; 55 : 1—18). II grupei saviti kaulo bei rago dirbinių tipai būdingi Cedmaro D gyvenvietei (**49,** p. 115—119, pav. 1, 2).

Tokių pat kaip ir Cedmaro D gyvenvietės kaulo bei rago dirbinių aptikta Klaipėdos Vakarų laivų remonto įmonės baseino šiaurinio kranto pelkėse (**35,** pav. 66, 67). Be to, iš vamzdinio briedžio kaulo pagamintas kaplio tipo dirbinys, nusmailintas ir pjaustytas ragas, meškerės kabliukas, aptiktas Daukšiuose, Kapsuko raj. (**35,** pav. 59 : 2), antgalis su 1 užbarzda iš Vilkaviškio apylinkių (**35,** pav. 59 : 4).

Kirtiklio formos dirbiniai iš tauriojo elnio ragų, adatiniai ietigaliai, žeberklai su 1 užbarzda, pasitaikantys Cedmaro A ir D gyvenvietėse, rodo nepertraukiamą jų gamybos raidą. O įmoviniai ietigaliai, žeberklai su 1 užbarzda, rasti Cedmaro D gyvenvietėje, paplitę Rytų Pabaltijyje vėlyvajame neolite ir žalvario amžiuje.

Abiejų grupių gyvenviečių kaulo bei rago dirbiniai skiriasi ne vien kiekiu. Viduriniame neolite I grupėje paplito kauliniai vienagaliai ir dvigaliai skobteliai pusapvaliais ašmenimis, tikriausiai augaliniam pluoštui apdoroti iš ilgųjų vamzdinių tauriojo elnio ar briedžio kaulų pagaminti įrankiai, raginiai įtveriamieji kirviai su specialiomis įgaubomis prie penties, eglutės formos žeberklai, kauliniai ir raginiai įrankiai 45° kampo ašmenimis, plokščio pjūvio ištęsto rombo pavidalo antgaliai. II grupėje jų maža arba dar neaptikta.

Abiejose grupėse tapatūs tik namų apyvokoje vartojami peiliai, ylos, gremžtai, smaigai, peikenos bei keletas rečiau vartojamų dirbinių: dvišakiai kabliukai, pliauškos.

Įdomu pastebėti, kad dauguma Narvos kultūros gyvenviečių kaulo ir rago dirbinių pagaminta iš briedžio ragų ir kaulų. Išimtį sudaro Cedmaro ir Kretuono, Žeimenio apyežerių gyvenviečių radiniai iš tauriojo elnio kaulų ir ragų. Tai, be abejo, susiję su gamtine aplinka. Briedžiai mėgsta tankesnį, drėgnesnį eglių, taurieji elniai — retesnį spygliuočių bei lapuočių mišką (**50,** p. 235—244).

Medžioklės, žūklės įrankius, namų apyvokos reikmenis vidurinio neolito žmonės gamino ir iš medžio. Šio inventoriaus daugiausia žinoma iš II grupės gyvenviečių. Dalis dirbinių, pvz., strėlių antgaliai, tokie pat kaip ir kaulo bei rago (**13,** pav. 14 : 1—3, 5; **10,** lent. I). Mediniai indai panašūs į molinius (**28,** pav. 9).

Dauguma I (**7,** pav. 6) ir II grupės (**10,** lent. IX, X, XIX—XXI, XXIII; **13,** pav. 37—39) medžio dirbinių yra vienodi: tai kirvių kotai, movelės, kapliukai, kultuvės, irklai, iš pušies žievės pagamintos plūdės.

Pagrindinė statybinė medžiaga taip pat buvo medis. Šulų ir rąstų aptinkama beveik visose tyrinėtose vidurinio neolito durpyninio tipo gy-

venvietėse. Pastatai turėjo būti keturkampiai, iki 6—8 m ilgio (**13**, pav. 64; **35**, p. 144—146, pav. 73).

Viduriniame neolite Rytų Pabaltijyje plačiau paplito gintaras. Jo dirbinių rasta 55 Narvos kultūros gyvenvietėse. Tai kabučiai, sagutės, karoliai, skridiniai ir grandys. II gyvenviečių grupėje skiriami 6 pagrindiniai kabučių tipai: trapeciniai, stačiakampiai įsmaugtais šonais, stačiakampiai įlinkusiu pagrindu, lašo pavidalo, ovalūs ir varveklio pavidalo. Tose pačiose gyvenvietėse pasitaiko 4 pagrindinių tipų sagučių: lęšinių su V formos skylutėmis, segmentinių, kūginių ir laivinių. Karoliai neįvairūs. Jų būta tik vamzdelinių ir rutulinių. Skridiniai ir grandys dažniausiai apskriti, lęšio pjūvio: skridiniai su nedidelėmis, grandys — su didelėmis skylutėmis.

I grupės gyvenviečių gintaro dirbiniai skiriasi nuo antrosios. Be jau minėtų formų kabučių, kurios vyravo II grupės gyvenvietėse, I aptikta dar ir rombinių, disko pavidalo, ryškiai įsmaugtais šonais. Čia gerokai įvairesni trapeciniai kabučiai: lygiu, įgaubtu, kirvio ašmenų pavidalo pagrindu. Jų šonai dažnai rantyti. Sagutės daugiausia segmentinės. Be rutulinių ir lygių vamzdelinių karolių, aptinkama vamzdelinių pastorintu viduriu. Skylutės kartais būdavo išgręžiamos vamzdelių šonuose. Daug karolių yra statinėlės ar ratuko pavidalo su mažesnėmis ar didesnėmis skylutėmis. Dažniau aptinkama ir masyvių su didelėmis skylėmis grandžių. Skridiniai — gerokai retesnis radinys.

Reikia pastebėti, kad I grupės gyvenvietėse, išskyrus Lubanos ežero ir Končianskojės, retai aptinkama gintaro žaliavos. Lubanos ežero gyvenvietėse rasta 2453 dirbiniai ir apie 17 tūkst. gintaro žaliavos gabalų bei nuoskalų (**51**, p. 78). Tie duomenys rodo, kad III tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje Rytų Pabaltijyje egzistavo bent 2 gintaro apdirbimo centrai: Lubanos apyežerės rajone ir pietvakarinėje Baltijos jūros pakrantėje. Į Lubaną gintaro žaliava buvo atgabenama iš pajūrio. Gatavi gaminiai keliaudavo toliau, daugiausia į šukinės duobelinės keramikos kultūros sritį.

Narvos kultūros vidurinio neolito kapų žinoma tik I grupės gyvenvietėse — Kretuono 1B (**52**, p. 355) ir Zveiniekų kapinyne (III grupė) (**33**, p. 14—19). Kaukoles antropologai skiria dolichomezokraniniam tipui (**32**, p. 67) (žr. p. 9), kuris atspindi Narvos kultūros I grupės gyventojų etninę sudėtį.

VĖLYVASIS NEOLITAS

Didelių poslinkių Narvos kultūros raidoje įvyko vėlyvajame neolite. Pirmiausia pasikeitė šios kultūros teritorija (pav. 1). Kur ankstyvajame ir viduriniame neolite gyvavo Narvos kultūros II grupės gyvenvietės, Narvos kultūra, veikiama virvelinės keramikos kultūros, nustojo egzistavusi. Šis procesas buvo ilgas. Jo pėdsakų aptinkama vėlyvojo neolito paminkluose: Daktariškėje (**53**), Šventosios 26-oje ir 28-oje (**13**) gyvenvietėse. Tuo pačiu metu Narvos kultūros I grupės gyvenvietėse vyko priešingas procesas. Šalia nedidelių ir negausių virvelinės keramikos gyvenviečių toliau egzistavo narviškosios: prie Kretuono bei Žeimenio ežerų — Žemaitiškės 1-a, 2-a gyvenvietės, Lubanos apyežerėje — Abuoros, Lagažos, Einių, Kreičių, Leimaniškių, Dauguvos aukštupyje — Usviatų 4 A, Naumovo A, Krivinos 1 A, 3-a gyvenvietės.

Palyginę abiejų grupių gyvenviečių keramiką, pastebėsime, kad I grupės gyvenvietėse ir toliau vyrauja pagrindinės ankstyvojo neolito puodų formos. Dar nemaža jų I ir C formos kakleliais. Pvz., Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje puodai I formos kakleliais sudarė 55%, o S — 24%. Tuo tarpu II grupės gyvenvietėse, pvz., Daktariškės, puodų I formos kakleliais visai neaptikta (**53**, p. 7), o Šventosios 26-oje gyvenvietėje jų labai maža. Priešingai — puodų S formos kakleliais rasta daugiau kaip pusė — 56% (**13**, p. 141). Be to, II grupės gyvenvietėse aptinkama mišraus tipo keramikos, turinčios ir Narvos, ir virvelinės keramikos kultūros bruožų (**53**, p. 8) (3 lent.).

Vėlyvojo neolito laikotarpiu I gyvenviečių grupės teritorijoje archeologai skiria net 3 kultūras: virvelinę, vėlyvojo neolito akytosios keramikos (**12**, p. 129) ir šiaurės Baltarusijos (**28**). Kartu turėtų išryškėti ir 3 keramikos rūšys. Tačiau šios grupės gyvenviečių inventoriuje galima skirti tik 2: virvelinę ir vėlyvąją Narvos kultūros keramiką. Pagal formą, molio masę ir ornamentiką šiaurės Baltarusijos ir akytosios keramikos kultūrų keramika yra tapati. Visai keramikai, nors archeologų dažnai priskiriamai ir atskiroms kultūroms, būdingi vėlyvosios Narvos kultūros keramikos bruožai: molio masėje daug organinių (kapotų augalų ir grūstų sraigių) priemaišų, puodai plačiaangiai, smailiadugniai ir plokščiadugniai, tiesiomis, įgaubtomis ar profiliuotomis sienelėmis. Neaptikta tik laivelio pavidalo dubenėlių. Juos vėlyvajame neolite pakeitė apskriti ovaliais ar plokščiais dugneliais dubenėliai. Aptinkama Narvos kultūrai būdinga, tik sudėtingesnė ornamentika. Tebepuošiami puodų kakleliai, taip pat ir jų briaunos. Pagrindiniai liko duobučių, įvairių įkartėlių, įraižų, apvajinių bei šukinių įspaudų motyvai (**12**, pav. 59—63). Lubanos žemumos ir Dauguvos aukštupio vėlyvojo neolito keramikos bendrumą pažymi ir patys autoriai (pvz., I. Lozė) (**12**, p. 87). Vadinamosios šiaurės Baltarusijos bei vėlyvojo neolito akyto-

3 LENTELĖ. VĖLYVOJO NEOLITO PAMINKLŲ INVENTORIUS

Grupės	Eil. Nr.	Vėlyvojo neolito paminklai	Keramika: Priemaišos: organinės	Priemaišos: mineralinės	Puodų forma: smailiadugniai	Puodų forma: plokščiadugniai	Puodų forma: I	Puodų forma: C	Puodų forma: CS	Puodų forma: S	Ornamento zona: žemiau kaklelio	Ornamento zona: visas paviršius	Ornamentuotų puodų %
I	1	Žemaitiškė 1	+		+	+	+	+	+	+	+		92
	2	Žemaitiškė 2	+		+	+	+	+		+	+	+	89
	3	Abuora	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	31—36
	4	Lagaža	+			+	+	+		+	+	+	35
	5	Einiai	+	+		+	+	+	+	+	+	+	40
	6	Naumovas 1A	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	<70
	7	Krivina 1A	+	+		+	+	+		+	+	+	<70
	8	Krivina 3	+	+	+	+	+	+		+	+	+	99
II	9	Šventoji 26	+	+	+	+	+	+	+	+	+		40
	10	Šventoji 28	+	+	+	+		+		+	+		>10
	11	Daktariškė	+			+		+	+	+	+		84

Eil. Nr.	Titnago dirbiniai: Antgaliai: lancetai	Antgaliai: trapecijos	Antgaliai: trikampiai	Antgaliai: rombiniai	Antgaliai: lapo formos	Lęšio pjūvio kirviai	Keturkampio pjūvio kirviai	Peiliai	Gremžtukai	Rėžtukai	Skaldytiniai
1			+	+		+	+	+	+		+
2	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+
3			+	+	+	+	+	+	+		
4			+	+	+			+	+		
5			+	+				+	+		
6			+	+	+	+	+	+	+	+	+
7			+	+		+		+	+		+
8			+		+				+		
9			+					+	+	+	
10			+				+	+	+		+
11	+	+	+	+				+	+	+	+

Eil. Nr.	Kaulo bei rago dirbiniai: Antgaliai: kūginiai	Antgaliai: adatiniai	Antgaliai: lapo formos	Antgaliai: su įkote	Žeberklai: vienašoniai	Žeberklai: dvišoniai	Cedegos, skliutai	Kaltai	Kapliai: su skyle	Kapliai: įtveriamieji	Peiliai	Kirviai: su skyle	Kirviai: įtveriamieji	Meškerės kabliukai: vientisiniai	Meškerės kabliukai: sudėtiniai	Peikenos	Durklai	Ylos	Dirbiniai 45° kampu
1	+	+			+	+		+		+			+					+	+
2	+		+	+	+	+	+	+		+	+		+			+	+	+	+
3	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	
4	+			+	+	+	+	+			+						+	+	
5	+	+	+	+	+		+	+			+						+	+	
6	+	+		+	+	+		+									+		
7	+			+		+		+					+				+	+	
8	+		+	+			+	+					+					+	
9																			
10																			
11																			

sios keramikos kultūrų keramika taip pat ryškiai nesiskiria, kas leistų kalbėti apie atskirus jų kompleksus, tuo labiau kultūras.

Kaip ir viduriniame neolite, pastebima lokalinių Dauguvos aukštupio, Lubanos žemumos ir Kretuono bei Žeimenio apyežerių gyvenviečių keramikos skirtumų. Bene labiausiai senąsias Narvos kultūros keramikos tradicijas išlaikė Kretuono bei Žeimenio apyežerių gyventojai. Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje išlikusios bemaž visos ankstyvojo neolito Narvos kultūros keramikos formos ir ornamentų motyvai. Tai plačiaangiai smailiadugniai ir plokščiadugniai puodai I ir C formos kakleliais, plokščiadugniai Cedmaro A gyvenvietės tipo puodai, papuošti žemiau kaklelio horizontaliomis eilutėmis iš keturkampių bei apskritų duobučių. Žemaitiškės 1-oje gyvenvietėje išliko net pailgų lempučių-dubenėlių. Kretuono bei Žeimenio apyežerių gyvenviečių keramikoje yra nemaža šukinės duobelinės ir virvelinės keramikos kultūrų puodams būdingų ornamentų detalių. Narvos kultūros I grupės gyvenviečių keramiką stipriai veikė šukinės duobelinės keramikos kultūra. Tuo tarpu vėlyvojo neolito Kretuono bei Žeimenio apyežerių virvelinės keramikos kultūros gyvenvietėse šukinės duobelinės keramikos aptinkama viename sluoksnyje su virveline (pvz., Kretuono 1 A gyvenvietė) (**14**, p. 14), o vėlyvojo neolito narviškose gyvenvietėse pasitaikė vos 2 šukinės duobelinės keramikos puodai. Dauguvos aukštupio ir Lubanos žemumos keramiką sieja nemažas šukinės duobelinės keramikos palikimas (**12**, pav. 69; **7**, pav. 4 : 60, 61; **28**, pav. 5 : 63—66).

Taigi vėlyvojo neolito laikotarpiu Narvos kultūros teritorijoje galima pasekti, jog keramika rutuliojosi dviem keliais. I gyvenviečių grupėje toliau buvo tęsiamos senosios Narvos kultūros keramikos tradicijos, nors joms didelį poveikį turėjo šukinės duobelinės keramikos kultūra. II grupėje veikiama virvelinės keramikos kultūros narviška keramika nyko, susidarė nauja — mišri (**54**, p. 20—21) su virvelinės keramikos kultūros bruožais. Susidarė virvelinė Pamarių kultūros keramika, kurioje tyrinėtojai pastebi narviškos kultūros bruožų (**55**, p. 65—66; **54**, p. 20—21).

Lyginant vidurinio ir vėlyvojo neolito titnago dirbinių tipus, esminių skirtumų nepastebėta. Narvos kultūros I gyvenviečių grupėje rombiniai antgaliai ir antgaliai su nežymia įkote liko vyraujantys (**12**, lent. 1, 2; **7**, pav. 2 : 41, 44—46, 51). Gremžtukai, daugiausia padaryti iš skelčių, įgavo aptakesnes formas: retušuojami ne tik ašmenėliai, bet ir šoninės briaunos. Peiliai taip pat gaminami iš stambių skelčių. Keturkampio arba lęšio pjūvio kirviai (**7**, pav. 2 : 64—67) ties ašmenimis, dažnai ir plačiau buvo

gludinami. Padaugėjo trikampių antgalių (**12,** lent. 1, 2; **7,** pav. 2 : 47—49), taip pat įvairių specialios paskirties dirbinių: grandukų, grąžtelių, pjūklelių. Tačiau, palyginti su šalia egzistavusiomis virvelinės keramikos kultūros gyvenvietėmis, vėlyvosiose narviškose gyvenvietėse titnago dirbinių daug mažiau (**14,** p. 8).

II grupės gyvenvietėse titnago dirbinių taip pat daug kaip ir pirmosios. Jose vyrauja trikampiai širdiniai strėlių antgaliai; nemaža lancetinių ir trapecinių (**53,** lent. 24) antgalių, rėžtukų (**13,** pav. 42). Po keletą rėžtukų, trapecijų ir lancetų rasta Kretuono bei Žeimenio apyežerės gyvenvietėse. Kitose šios grupės gyvenvietėse jų nežinoma, nors lancetinių ir trapecinių antgalių rasta ir vėlyvosiose Šventosios neolitinėse gyvenvietėse (**55,** pav. 2). Kitus dirbinius — gremžtukus, grandukus — galima skirstyti į smulkius ir masyvius.

Vėlyvojo neolito laikotarpiui būdingų titnago dirbinių aptinkama ir Lietuvos, Latvijos, šiaurės Baltarusijos žalvario amžiaus gyvenvietėse (**56,** pav. 6; **57,** lent. VI, VII, pav. 13 : 6).

Kaulo ir rago dirbinių dar padaugėja Narvos kultūros gyvenviečių I grupėje (3 lent.). Aptinkama tų pačių vidurinio neolito dirbinių tipų. Šalia jų paplito kauliniai skobteliai 2 ašmenėliais, smeigtukai su ąsele, adikliai, žeberklai su 1 užbarzda ir platėjančiu pagrindu, kūginiai antgaliai su plokščia įkote. Iš Narvos kultūros I gyvenviečių grupės skiriasi Kretuono bei Žeimenio apyežerių gyvenvietė Žemaitiškės 2-a, kurioje aptinkama beveik visų dirbinių tipų, būdingų ankstyviesiems rytų Lietuvos, Latvijos, šiaurės vakarų Baltarusijos piliakalnių sluoksniams (**14,** p. 9). Tai kauliniai peiliai, kaltai, ylos, adikliai, strėlių antgaliai (kūgio formos), žeberklai su 1 užbarzda ir paplatintu pagrindu, meškerės kabliukai, ąseliniai smeigtukai, kabučiai (**57,** lent. VIII, XIII—XIX; **58,** pav. 1—4; **59,** pav. 1; **60,** pav. 1, 2).

II grupės gyvenvietėse kaulo bei rago dirbinių maža. Jų aptikta Palangos (**61,** pav. 2—6), Šarnelės (**62,** pav. 8; **63,** pav. 3—5) gyvenvietėse, o pavienių — Alksnėnuose, Vilkaviškio raj. (**35,** pav. 69 : 3), Rešketos ir Virvytės santakoje — Patiltyje (**35,** pav. 125 : 2, 5, 7, 8), Alsėdžiuose, Plungės raj. (**35,** pav. 45 : 2), Bukaučiškėse, Alytaus raj. (**64,** pav. 3 : 2), Užpjauniuose, Šakių raj. (**64,** pav. 3 : 5). Raginis kirvis iš Palangos gyvenvietės (**61,** pav. 1) artimas ankstyvojo ir vidurinio neolito Narvos kultūros kirviams, o dauguma dirbinių yra tapatūs ar artimi I grupės gyvenviečių dirbiniams.

Vėlyvosiose II grupės Narvos kultūros gyvenvietėse gintaro dirbinių tipų mažiau (**53,** lent. 33 : 1—7; **13,** pav. 75—77). Dirbiniai įgavo tikslesnes geometrines formas. Sumažėjo trapecinių ir ovalios formos kabučių, atsirado išgaubtomis ir įgaubtomis apatinėmis briaunomis, retkarčiais pasitaiko lašo formos dirbinių, tačiau šalia padaugėjo natūralių gintaro plokštelių tik su išgręžtomis skylutėmis. Sagutės lieka tų pačių formų, tik daugiau pasitaiko segmentinių ir keturkampių. Karoliai dvejopi — gludinti vamzdeliniai ir rutuliniai. Išliko grandys ir skridiniai.

Tuo tarpu Narvos kultūros I gyvenviečių grupėje gintaro dirbiniai dar įvairesni negu vidurinio neolito laikotarpio. Skiriama net 14 kabučių tipų: tarp jų danties, rakto, kirvio, lašo formų, trapeciniai, piramidiniai, asimetriniai, išgaubtais šonais, aštuoniukės, širdies, kriaušės pavidalo, kūginiai, figūriniai (**12,** lent. LIV—LIX). Kūginiai primena stogelį, figūriniai — žmonių arba gyvulių figūrėles. Sagutės ovalios, keturkampės, trikampės su V formos skylutėmis. Jų pakraštėliai dažnai rantyti.

Rasta žiedinių, vamzdinių, rutulinių karolių. Dažnai aptinkama sudėtingų vėrinių skirstiklių. Vėlyvuoju Narvos kultūros laikotarpiu I grupės gyvenvietėse ypač padaugėjo grandžių su 1 ar 2 didesnėmis skylutėmis. Ir I, ir II Narvos kultūros grupės gyvenviečių pastatai buvo keturkampiai (**13,** p. 85; **14,** p. 16). Sienas sudarė 2 eilės nuo 2 iki 15 cm skersmens tankiai sukaltų stulpų. Nuo 20 iki 40 cm pločio tarpas tarp stulpų eilių būdavo prikemšamas šakų, samanų, lapų, akmenų (Žemaitiškės 2-a gyvenvietė).

I grupės gyvenvietėse aptinkama stulpų su peteliais; į juos remdavosi viršutinės pastato dalies konstrukcija (**14,** p. 16). II gyvenviečių grupės pastatų sienos dar būdavo sukraunamos iš žabų ir karčių, kurias laikė statmenai įkalti nuo 2 iki 15 cm skersmens stulpai kaip ir I grupės gyvenvietėse (**10,** p. 125—131).

Narvos kultūros II grupės gyvenviečių (Šventosios 28-os) pastatų ilgis svyravo nuo 4 iki 9 m, plotis — 4—5 m. I grupės gyvenviečių pastatai, kiek galima spręsti iš Žemaitiškės 2-os gyvenvietės, buvo ilgesni, 12—14 m ir 3—4 m pločio. Siaurų pastatų ilgumas leidžia manyti, kad jau vėlyvajame neolite prasidėjo piliakalniuose aptinkamų ilgųjų bendruomenės pastatų statyba (**65,** p. 23, 34). Susikūrus naujai šeimai, prie pastato būdavo pristatoma vis nauja patalpa.

Prireikus gyvenvietės būdavo apjuosiamos gynybinėmis sienomis, iškasami grioviai (**14,** p. 16).

Peržvelgę ankstyvojo, vidurinio ir vėlyvojo Narvos kultūros dviejų teritorinių sričių gyvenviečių inventorių, matome, kad jis nuo pat šios kultūros susidarymo (4 lent.) jau skyrėsi. Skirtumai tapo akivaizdūs vidurinio neolito pabaigoje ir vėlyvajame neolite. Juos, kaip pastebė-

4 LENTELĖ. NARVOS IR JAI ARTIMŲ KULTŪRŲ GYVENVIEČIŲ RADIOKARBONINĖS (C_{14}) DATOS

	Grupės	Paminklai	Datos C_{14} (pr. m. e.)
Vėlyvasis neolitas	I	Žemaitiškė 2	1620±120 V_s — 311
		Sulka	2110±60 Le — 752
		Kreičiai	2070±300 TA
		Abuora	1820±60 TA — 394; 1920±±70 Le — 671 1910±100 Le — 749
		Lagaža	1735±80 TA — 749; 1690±±70 TA — 396
		Einiai	2030±60 Le — 751
		Leimaniškiai	2020±250 TA — 27; 1820±±200 TA — 28
		Naumovas	2080±50 Le — 1007; 2005±±70 TA — 583; 1955±70 TA — 466
	II	Daktariškė	1820±110 V_s — 363
Vidurinis neolitas	I	Žemaitiškė 1	2470±60 Bln — 2593; 1760±160 V_s — 312
		Piestinia	2720±150 Le — 750; 2570±±120 Le — 748; 2300±50 Le — 867
		Usviatai 4B	2620±70 TA — 105; 2560±±70 TA — 244; 2360±80 TA — 243; 2260±70 TA — 202; 2150±70 TA — 203
		Nainiekstė	2220±130 Le — 648
		Zvidzė	2590±60 TA — 674; 2420±±80 TA — 675
		Sertėja 2B	2200±80 TA — 817; 2170±±60 TA — 633; 2130±60 TA — 632
		Krivina 1B	2320±40 GrN — 5125; 1850±60 Le — 936
	II	Šarnelė	2310±90 V_s — 318
		Šventoji 1B	2450±90 TA; 2150±60 Le
		Šventoji 2B	2690±60 LJ; 2450±55 V_s
		Šventoji 3B	2460±70 Vib — 9
		Sarnatė	2680±70 TA — 265; 2560±±110 Le — 814; 2689±250 TA — 24; 2540±250 Bln — 769
		Šventoji 23	2240±80 Vib — 1
		Cedmaras (Serovas) D	2290±90 Le — 1176; 2230±±50 Le — 848; 2070±80 Le — 1181
Ankstyvasis neolitas	I	Žemaitiškė 3	3560±60 Bln — 2594
		Uosa	3930±80 Le — 963; 3830±±70 Le — 962; 3780±50 Le — 850
		Zveisala	2955±70 TA — 395
		Narva (miestas)	3350±250 TA — 7
		Kepa	2915±235 TA — 5; 2790±±60 TA — 724; 2810±80 TA — 478; 2690±100 TA — 815
		Zvidzė	4810±60 TA — 856; 4365±±60 TA — 852
	II	Zacenė	3500±75 Le — 960
		Cedmaras (Serovas) A	3330±50 Bln — 2162; 2950±80 Le — 1387; 2920±80 Le — 1386; 3170±±50 Bln — 2165; 3150±60 Le — 1389; 2970±80 Le — 1388
		Ančių pelkė	2920±230 Le — 1257

jome, sąlygojo skirtingų kultūrų įtaka bei ekstensyvi ūkio forma, paremta daugiausia medžiokle, žvejyba, maisto rinkimu. Vėlyvajame Narvos kultūros gyvavimo etape atsirado ir gamybinio ūkio pradų — gyvulininkystė (**14,** p. 15).

NARVOS KULTŪROS REIKŠMĖ PRABALTŲ SUSIDARYMUI

Dauguma archeologų, antropologų, kalbininkų laikosi nuomonės, kad prabaltų kultūrai susidaryti lemiamą reikšmę turėję indoeuropiečiai, t. y. virvelinės keramikos kultūros gyventojai, kuriems susiliejus su vietinių kultūrų (Narvos ir Nemuno) gyventojais, atsirado nauja — Pamarių — kultūra (**55,** p. 23). Antropologų nuomone, pietų Lietuvoje ir gretimose srityse galėjo susidaryti laivinių kovos kirvių, Pamarių ir Fatjanovo kultūrų gyventojų antropologinis tipas (**32,** p. 114). Kalbininkai nurodo, jog baltų kalba, kurios pagrindu susiformavo šių sričių hidronimika, nepaprastai sena ir likusi seniausių indoeuropietiškų dialektų lygio (**66,** p. 121). Senųjų hidronimų, tarp kurių nemaža net indoeuropietiškų, gausumas ir tolygus pasiskirstymas visoje Lietuvos teritorijoje (**66,** p. 121) patvirtina baltų susidarymo procesą vykus čia.

Ką rodo archeologiniai tyrinėjimai? Ką mes žinome apie virvelinės keramikos kultūros egzistavimą Latvijoje, Estijoje, Lietuvoje, šiaurės Baltarusijoje?

Iš viso Latvijos teritorijoje žinomi vos 4 vienasluoksniai virvelinės keramikos kultūros paminklai (**67,** pav. 1), ir tie patys — vidurinėje ir vakarinėje jos dalyje. Tai nedidelės su negausiu inventoriumi ir plonu kultūriniu sluoksniu gyvenvietės (**67,** p. 47—48). Estijoje tik 1983 m. aptikta nedidelė Jeugos (Jõuga) (šiaurės rytų Estija) gyvenvietė, kurioje rasta vien virvelinės keramikos. Lietuvoje šios keramikos kultūros gyvenviečių priskaičiuojama daugiau kaip 60. Dauguma jų yra vakarų Lietuvoje; žymesnės: Šarnelės, Nidos, Šventosios 1A, Būtingės 1-a, Daktariškės, Duonkalnio, Gaigalinės 1-a. Rytų Lietuvoje jų žinoma tik 14, didžioji dalis — prie Kretuono ežero ir Neries upės. Šios gyvenvietės, išskyrus Kretuono 1 A, nedidelės, su labai plonais kultūriniais sluoksniais kaip ir rytų Latvijos.

Tą patį vaizdą pastebime ir vadinamosios šiaurės Baltarusijos kultūros teritorijoje, kur aptiktos daugiau kaip 45 virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės su analogiškais kaip rytų Latvijos, Estijos ir rytų Lietuvos kultūriniais sluoksniais bei inventoriumi **(68).**

Galime teigti, kad Narvos kultūros I gyvenviečių grupės teritorijoje vėlyvajame neolite šalia vėlyvųjų Narvos kultūros gyvenviečių egzis-

tavo ir virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės, kurios didesnės įtakos Narvos kultūros gyventojams neturėjo, nes pastarieji taip sparčiai naujos materialinės, matyt, ir dvasinės kultūros neperėmė, kaip Narvos kultūros II grupės gyventojai.

Labai svarbu atkreipti dėmesį į finougriškos kilmės lietuvišką hidronimiką. Šiaurinėje ir rytinėje Lietuvos dalyje žinoma daugiau kaip 30 finougrų kilmės hidronimų. Juos kalbininkai traktuoja kaip finougriškus reliktus kalboje ir etnose (**66,** p. 122). Kalbininkų teiginius patvirtina vidurinio neolito gyventojų antropologinis tipas, žinomas iš Kretuono I B gyvenvietės (Lietuvoje) ir Zveiniekų kapinyno (Latvijoje), kuriam būdinga ir mezokranija — pusapvalė smegeninė. Archeologiniai duomenys finougrų gyvavimą Latvijos, Estijos, šiaurės rytų RTFSR teritorijoje viduriniame ir vėlyvajame neolite jau seniai patvirtino. Naujausi archeologų tyrinėjimai Lietuvoje išaiškino vidurinio ir vėlyvojo neolito laikotarpio šukinės duobelinės kultūros keramikos esant ir Lietuvos teritorijoje. Šiuo metu jau žinomos 3 tokios gyvenvietės — Kretuono 1 A, Švenčionių raj., Švitinio 1-a, Joniškio raj., ir Jaros 4-a, Anykščių raj. Atkreiptas dėmesys į tai, kad šukinės duobelinės keramikos kultūros įtaka Narvos kultūros vidurinio ir vėlyvojo neolito I grupės gyvenvietėms buvo daug didesnė negu virvelinės keramikos kultūros.

Be abejo, Narvos kultūros I grupės gyvenviečių raida nesibaigė vėlyvuoju neolitu. Ankstyvuosiuose rytų Lietuvos ir Latvijos piliakalniuose, kurių amžius siekia I tūkstantmečio pr. m. e. pradžią, rasta vėlyvojo neolito tipo kaulo bei rago ir titnago dirbinių. Tolesnė Narvos tipo keramikos raida žalvario amžiuje (600—700 m.) dar nežinoma. Ankstyviausiuose piliakalniuose kartu su tam tikrais kaulo bei rago ir titnago dirbiniais randama jau brūkšniuotosios keramikos (**69; 70,** p. 29—32; **71,** p. 95—101; **72,** p. 24—27), kuri vakariniuose ir rytiniuose regionuose buvo skirtinga (**73,** pav. 5).

Priešingas procesas vyko buvusios Narvos kultūros II grupės gyvenviečių teritorijoje. Nidos gyvenvietėje pastebimas dėsningas Pamarių kultūros keramikos išsirutuliojimas į brūkšniuotąją keramiką (**17,** p. 23). Kitose iki šiolei tyrinėtose Pamarių kultūros gyvenvietėse tokios dėsningos keramikos raidos nematyti.

Yra autorių, teigiančių, kad brūkšniuotoji keramika rytų Lietuvoje susidarė virvelinės keramikos kultūros teritorijoje ir yra jos tąsa (**74,** p. 123; **73,** p. 68). Tačiau tai prieštarauja bendrai virvelinės keramikos kultūros raidai Narvos kultūros I grupės gyvenviečių teritorijoje. Be to, brūkšniuotąją keramiką tyrinėjantys autoriai pažymi, kad vėlyvojo žalvario amžiaus keramika daugeliu bruožų skiriasi nuo akmens amžiaus keramikos. Tačiau tokie dalykai, kaip ornamentikos elementai, paviršiaus apdaila, lipdymo technika ir iš dalies puodų forma, leidžia teigti, kad gyvavo substratinės tradicijos, kilusios iš Narvos ir šukinės duobelinės keramikos kultūrų. Daug silpniau šiose tradicijose atsispindi virvelinės keramikos kultūros palikimas (**75,** p. 67).

Prabaltų kultūros formavimuisi Narvos kultūros reikšmė buvo didelė, tik ne visur vienoda. Narvos kultūros pirmojoje gyvenviečių grupėje ji veiksmingesnė, o antrojoje tapo tik Pamarių kultūros komponentu.

Baltų kultūros tyrinėtojai, pradedant J. Puzinu (**64,** p. 60), analizuodami sukauptą medžiagą, nurodė tam tikrų vakarinių ir rytinių baltų skirtumų, kurie labiausiai išryškėjo geležies amžiaus pradžioje. Jiems atsirasti buvo daug priežasčių. Viena iš jų pradėjo klostytis jau ankstyvajame neolite. Šis procesas ypač pagilėjo viduriniame ir vėlyvajame neolite. Vėlyvajame neolite Narvos kultūros II grupės gyvenviečių teritorijoje galutinai įsitvirtino virvelinės keramikos kultūra, o I — viduriniame neolite šalia Narvos kultūros atsirado ir šukinės duobelinės keramikos kultūros gyventojų. Vėlyvajame neolite virvelinės keramikos kultūra Narvos kultūros I grupės gyventojų etninei ir kultūrinei raidai didesnės įtakos neturėjo. Netolygi virvelinės keramikos kultūros įtaka Narvos kultūros abiejų grupių teritorijose turėjo didelę reikšmę rytinių ir vakarinių prabaltų kultūros tolesnei raidai žalvario amžiuje.

LITERATŪRA

1. *Гурина Н. Н.* Из истории древних племен западных областей СССР.— МИА, № 144, 1967.

2. *Гурина Н. Н.* Новые неолитические памятники в Восточной Эстонии.— In: Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1955, c. 153—175.

3. *Янитс Л. Ю.* Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР).— Таллин, 1959.

4. *Jaanits L.* Die frühneolithische Kultur in Estland.— Congressus secundus internacionalis Fenno-Ugristarum. Heisinki, 1965, Bd. 2, S. 12—25.

5. *Чернявский М. М.* Исследование неолитических поселений Кривинского торфяника.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1969, с. 71—88.

6. *Чернявский М. М.* Новое неолитическое поселение на Кривинском торфянике.— В кн.: Доклады к XI конференции молодых ученых Белорусской ССР. Минск, 1967, с. 372—385.

7. *Микляев А. М.* Памятники Усвятского микрорайона Псковской области.— Археологический сборник. Л., 1969, № 11, с. 18—40.

8. *Долуханов П. М., Микляев А. М.* Культурно-исторические основы построения абсолютной хронологии неолита и ранней бронзы в бассейне Западной Двины.— КСИА, 1979, № 157, с. 73—81.

9. *Zagorskis F.* Agrais neolīta laikmets Latvijas austrumdaļā.— ZAV, 1973, Nr. 4, lpp. 56—69.

10. *Ванкина Л. В.* Торфяниковая стоянка Сарнате.— Рига, 1970.

11. *Vankina L.* Sārnates tipa atradumi Latvijas neolīta apmetnēs.— AE, 1974, sēj. 11, lpp. 39—52.

12. *Лозе И. А.* Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины.— Рига, 1979.

13. *Rimantienė R.* Šventoji. I: Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.

14. *Гирининкас А.* Поздний неолит Восточной Литвы (По данным материалов памятников оз. Крятуонас): Автореф. дисс. канд. ист. наук.— Вильнюс, 1982.

15. *Чарняўскі М. М.* Неаліт Беларускага Панямоння.— Мінск, 1979.

16. *Римантене Р. К.* Роль неманской культуры в образовании балтов.— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: Тезисы докладов. Вильнюс, 1981, с. 40—43.

17. *Римантене Р. К.* К вопросу об образовании балтов.— В кн.: Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980, с. 22—25.

18. *Лозе И. А.* Взаимоотношение балтских и прибалтийско-финских культур на территории Латвии в эпоху неолита.— В кн.: Проблемы этнической истории балтов: Тезисы докладов. Рига, 1977, с. 21—23.

19. *Jaanits L.* Kultuuri arengupidevusest Eestis iileminekul keskmiselt nooremale kiviajale.— In: Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 1970, lk. 81—87.

20. *Мейнандер К.* Финны — часть населения северо-востока Европы.— В кн.: Финно-угорский сборник. М., 1982, с. 10—32.

21. *Jaanits L., Laul S., Lõugas V., Tõnisson E.* Eesti esiajalugu.— Tallinn, 1982.

22. *Янитс Л. Ю.* Неолитические памятники Эстонии и их хронология.— МИА, 1973, № 172, с. 202—209.

23. *Лозе И. А.* Нарвская культура и ее место в этногенезе народов Восточной Прибалтики.— В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: Тезисы докладов. Вильнюс, 1981, с. 27—30.

24. *Zagorskis F.* Jauni materiāli par neolītu Latvijas austrumu daļā.— ZAV, 1965, Nr. 6, lpp. 35—50.

25. *Загорский Ф. А.* Ранний и развитый неолит в восточной части Латвии: Автореф. дисс. канд. ист. наук.— Рига, 1967.

26. *Butrimas A.* Neolito kapai iš Duonkalnio.— Kn.: Archeologinės ir numizmatinės medžiagos komplektavimas ir konservavimas: Jaunųjų muziejininkų konferencijos pranešimų tezės. V., 1983, p. 26—28.

27. *Зайкоўскі Э. М.* Новае паселішча паўночнабеларускай культуры.— Весці АН БССР, 1982, № 5, с. 82—88.

28. *Микляев А. М., Семенов В. А.* Свайное поселение на Жижицком озере.— Труды государственного ордена Ленина Эрмитажа. Л., 1979, № XX, с. 5—22.

29. *Микляев А. М.* О разведках свайных поселений III—II тысячелетий до н. э. в Псковской и Смоленской областях.— В кн.: Древние памятники культуры на территории СССР. Л., 1982, с. 6—29.

30. *Крайнов Д. А.* Фатьяновская культура в этногенезе балтов.— В кн.: Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980, с. 36—46.

31. *Марк К. Ю.* Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии.— В кн.: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956, с. 219—242.

32. *Денисова Р. Я.* Антропология древних балтов.— Рига, 1975.

33. *Zagorskis F.* Zvejnieku akmens laikmeta kapulauka apbedījumu tipoloģija un hronoloģija.— AE, 1974, sēj. 11, lpp. 7—24.

34. *Гурина Н. Н.* Неолит лесной и лесостепной зон Европейской части СССР.— В кн.: Каменный век на территории СССР. М., 1970, с. 134—156.

35. *Rimantienė R.* Akmens amžius Lietuvoje.— V., 1984.

36. *Butrimas A., Girininkas A.* Naujausia akmens amžiaus medžiaga Lietuvoje (1976—1980): Ataskaitinės parodos katalogas.— V., 1980.

37. *Jaanits L.* Die neolitische Siedlung Kõnnu auf der Insel Saaremaa.— Известия АН Эстонской ССР, 1979, № 4, с. 363—367.

38. *Тимофеев В. И.* Керамика неолитического поселения Утиное Болото I.— КС, 1983, № 173, с. 103—108.

39. *Keiling H.* Ein ältermesolithischer Fundplatz mit Geweihgeräten von Tribsees Kr. Stralsund.— Ausgrabungen und Funde, 1983, Bd. 28 : 3, S. 115—119.

40. *Тимофеев В. И.* Неолитические памятники Калининградской области и их место в неолите Прибалтики: Автореф. дисс. канд. ист. наук.— Л., 1980.

41. *Чернявский М. М.* Хронологические рамки неолита в северо-западной Белоруссии.— КСИА, 1978, № 153, с. 42—46.

42. *Римантене Р. К.* Хронология неолита Литвы.— КСИА, 1978, № 153, с. 31—34.

43. *Зимина М. П.* Неолит бассейна р. Мсты.— М., 1981.

44. *Loze I.* Jauni materiāli par agro neolitu Lubāna līdzenumā: Zvidzes apmetne.— ZAV, 1983, Nr. 6, lpp. 89—100.

45. *Урбан Ю. Н.* Поселение и могильник Иловец.— КСИА, 1973, № 137, с. 107—114.

46. *Убран Ю. Н.* Исследование поселений эпохи неолита в Калининской области.— В кн.: Из прошлого Калининской области. Калинин, 1974, с. 18—36.

47. *Тимофеев В. И.* Памятники каменного века Восточной части Калининградской области.— КСИА, 1979, № 157, с. 61—69.

48. *Загорская И. А.* Костяные орудия охоты и рыболовства каменного века на территории Латвии: Автореф. дисс. канд. ист. наук.— Вильнюс, 1983.

49. *Тимофеев В. И.* Изделия из кости и рога неолитической стоянки Цедмар (Серово) Д.— КСИА, 1981, № 165, с. 115—119.

50. *Паавер К.* Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене.— Тарту, 1965.

51. *Лозе И. А.* Вопросы картографирования находок янтаря эпохи неолита на Европейской части СССР.— ZAV, 1980, № 9, с. 73—86.

52. *Гирининкас А.* Раскопки на оз. Крятуонас.— АО 1980 года, 1981, с. 355.

53. *Butrimas A.* Akmens amžius Žemaičių aukštumoje. Daktariškės neolito gyvenvietė: Katalogas.— V., 1982.

54. *Бутримас А.* К вопросу о судьбе нарвской культуры.— В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. Киев, 1981, с. 20—21.

55. *Rimantienė R.* Šventoji. II: Pamarių kultūros gyvenvietės.— V., 1980.

56. *Girininkas A.* Šiaurės rytų Lietuvos akmens amžiaus paminklai (3. Bratoniškių paleolitinė stovykla ir žalvario amžiaus gyvenvietės).— LTSR MAD, A, 1979, t. 4, p. 83—94.

57. *Граудонис Я.* Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа.— Рига, 1967.

58. *Grigalavičienė E.* I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (1. Darbo įrankiai).— LTSR MAD, A, 1975, t. 4, p. 73—83.

59. *Grigalavičienė E.* I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (2. Medžioklės ir žvejybos įrankiai, ginklai).— LTSR MAD, A, 1976, t. 1, p. 51—56.

60. *Grigalavičienė E.* I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (3. Papuošalai).— LTSR MAD, A, 1976, t. 3, p. 69—80.

61. *Kulikauskas P.* Naujai aptikta akmens—žalvario amžių gyvenvietė Palangoje.— LTSR MAD, A, 1959, t. 2, p. 33—41.

62. *Girininkas A.* Šarnelės vėlyvojo neolito (III tūkstantm. pr. m. e. pab.) gyvenvietė.— LTSR MAD, A, 1977, t. 1, p. 57—65.

63. *Valatka V.* Šarnelės stovykla.— Muziejai ir paminklai, 1968, p. 39—42.

64. *Puzinas J.* Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys.— K., 1938.

65. *Daugudis V.* Senoji medinė statyba Lietuvoje.— V., 1982.

66. *Ванагас А. П.* Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов.— В кн.: Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980, с. 119—123.

67. *Ванкина Л. В.* Шнуровая керамика на территории Латвии.— В кн.: Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии. Рига, 1980, с. 47—58.

68. *Исаенко В. Ф.* Археологическая карта Белоруссии.— Минск, 1976, вып. 3.

69. *Данилайте Е.* Штрихованная керамика в Литве (некоторые данные по вопросу об этногенезе литовцев): Автореф. дис. канд. ист. наук.— Вильнюс, 1967.

70. *Volkaitė-Kulikauskienė R., Luchtanas A.* Narkūnų (Utenos raj.) „Didžiojo" piliakalnio tyrinėjimai 1978 metais.— ATL 1978 ir 1979 metais, 1980, p. 29—32.

71. *Grigalavičienė E.* Nevieriškių (Švenčionių raj.) piliakalnio tyrinėjimai 1976 ir 1977 metais.— ATL 1976—1977 metais, 1978, p. 95—101.

72. *Grigalavičienė E.* Sokiškių piliakalnis.— ATL 1980 ir 1981 metais, 1982, p. 24—27.

73. *Граудонис Я.* Штрихованная керамика на территории Латвийской ССР и некоторые вопросы этногенеза балтов.— В кн.: Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии. Рига, 1980, с. 59—69.

74. *Danilaitė E.* Ankstyvosios brūkšniuotosios keramikos kilmės klausimu.— LTSR MAD, A, 1966, t. 2, p. 111—125.

75. *Васкс А. В.* Ранний комплекс керамики укрепленного поселения Брикули.— ZAV, 1982, № 9, с. 57—67.

РАЗВИТИЕ НАРВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

А. ГИРИНИНКАС

РЕЗЮМЕ

Археологи, которые принимали участие в исследовании нарвской культуры (**1; 12; 13**), связывают ее с процессом формирования прабалтов. Исследователи пока не пришли к единому мнению о территории, происхождении, хронологии и культурной принадлежности отдельных памятников нарвской культуры. Это осложняет изучение развития нарвской культуры в Восточной Прибалтике и определение ее вклада в процесс формирования прабалтов.

В Восточной Прибалтике известны свыше 90 памятников, которые относятся к нарвской культуре раннего, среднего и позднего неолита (рис. 1). По мнению автора, все памятники нарвской культуры по инвентарю можно разделить на две группы: восточную и западную. Керамика, изделия из кости, рога, кремня, янтаря в выделенных группах памятников различны (рис. 3, 4, 5). Эти различия обусловлены экстенсивным хозяйством и различными влияниями соседних культур. В раннем неолите на вторую (западную) группу памятников заметное влияние оказали культуры Эртебелле и воронковидных кубков. Пока не уточнено, какое влияние имели соседние культуры на первую группу (восточную). Здесь керамика типов Нарва 1, 3 и Нарва-город различается по форме, массе глины и технологической обработке от керамики типов Кяэпа, Уоса и Звидзе.

На культуру среднего неолита первой группы большое влияние оказала культура гребенчато-ямочной керамики. В результате сформировалась нарвская керамика типа Пиестиня. В верховьях Зап. Двины А. М. Микляев выделяет усвятскую культуру. Жители второй группы памятников среднего неолита нарвской культуры подверглись влияниям культур шаровидных амфор и шнуровой керамики. Влияние культуры шнуровой керамики в позднем неолите на вторую группу памятников нарвской культуры еще больше усилилось. В результате этого процесса на бывшей территории второй группы памятников в позднем неолите сформировалась поморская (жуцевская) культура шнуровой керамики. В позднем неолите на территории первой группы памятников появляются также отдельные памятники шнуровой керамики. Проникновение культуры шнуровой керамики очевидных изменений не принесло: поздняя нарвская культура продолжала существовать. Поэтому вряд ли стоит выделить отдельную северо-белорусскую культуру, в памятниках которой (Кривина 1, 3) инвентарь идентичен поздней нарвской культуре.

Большинство археологов по инерции считают, что при формировании прабалтов самое большое значение имела культура шнуровой керамики. Так можно говорить только о территории, где распространились памятники второй группы нарвской культуры. Совсем иное положение в первой группе памятников. На территории Латвии обнаружены лишь 4 памятника культуры шнуровой керамики, причем они расположены только в центральной и западной частях республики (**67**, рис. 1). На территории Эстонии обнаружено лишь одно поселение Йыуга (северо-восточная часть республики), на территории Литвы их свыше 60 (в восточной части — 12). Как и на территории Латвии, Эстонии и Северной Белоруссии, в Восточной Литве они характеризуются невыразительными культурными слоями (за исключением памятников в западной части республики — Швянтойи 1А, Шарняле, Нида), где часто обнаруживаются лишь несколько фрагментов керамики и кремневых изделий.

На территории первой группы памятников в позднем бронзовом веке в нижних культурных слоях городищ обнаружен типологически близкий к изделиям позднего неолита костяной, роговой и кремневый инвентарь. В нижних культурных слоях городищ наряду с упомянутым инвентарем обнаружена штрихованная керамика. Поэтому возникновение штрихованной керамики едва ли можно связывать со шнуровой. (**69**, с. 8—9; **73**, с. 68). Латышские исследователи отмечают, что в штрихованной керамике гораздо слабее отражается влияние культуры шнуровой керамики (*75*, с. 67). Исходя из этого вряд ли культуре шнуровой керамики можно отдавать первостепенное значение при формировании прабалтов на территории первой группы памятников нарвской культуры.

При формировании прабалтов на территории Восточной Прибалтики в регионе первой группы памятников нарвской культуры первостепенное значение имела нарвская культура, второй группы — культура шнуровой керамики. Это, по-видимому, играло большую роль в формировании западных и восточных балтов в позднем бронзовом и раннем железном веках на территории Восточной Прибалтики.

ПОДПИСИ ПОД ИЛЛЮСТРАЦИЯМИ

Рис. 1. I — памятники нарвской культуры раннего неолита: *1* — Цедмар (Серово) А, Утиное болото, *2* — Заценье, *7* — Жямайтишке, 3, *10* — Уоса, Ича, Звейсала, Звидзе, *12* — Звейнеки, *14* — Двиете, *19* — Сарнате А, F, J, K, N, T, X, У, Z, *21* — Пурциемс, *22* — Силинупе, *25* — Кроди, *26* — Нарва 1, *3* — Нарва-город, *27* — Акали, *28* — Кяэпа; II — памятники нарвской культуры среднего неолита: *1* — Цедмар (Серово) Д, *3* — Швянтойи 3В, 23, *4* — Шарняле, *7* — Крятуонас 1В, Пакрятуоне 1В, оз. Жяймянис 1, *8* — Яра 1, 2, *10* — Найниексте, Пиестиня, Сулька, устье р. Мальмута, Мальмута I, Звидзе, Дзедзиексте I, *11* — Лиезере, *13* — Кауленкалнс, *15* — Двиетес Мунчи, *16* — Будьянка, *17* — Крейчи, *18* — Кубулова, *19* — Сарнате I, M, R, D, E, P, W, *20* — Павилоста, *21* — Пурциемс, *22* — Силинупе, *23* — Леясцискос, *24* — Роми Калнини, *29* — Усвяты 4Б, Наумово Б, Сертея 2Б, Дубокрай, *30* — Кривина 1Б, Асовец 2, *31* — Кончанское 4, *32* — Коломцы, *33* — Усть-Рыбежное; III — памятники нарвской культуры позднего неолита: *3* — Швянтойи 26, 28, *5* — Дуонкальнис, *6* — оз. Алаушас, *7* — Жямайтишке 1, 2, Пашамине 1, *9* — Пилюона 1, *10* — Абора, Лагажа, Эйни, *29* — Усвяты 4А. Наумово А, *30* — Кривина 1А, 3; IV — территория распространения памятников нарвской культуры 1-й группы; V — территория распространения памятников нарвской культуры 2-й группы

Рис. 2. Формы сосудов нарвской керамики: *1* — культуры Эртебелле (И. Брёнстед), *2* — Цедмар (Серово) А (В. Герте), *3* — Утиное болото 1 (В. И. Тимофеев), *4* — Уоса (Ф. Загорскис), *5* — Нарва 1 (Н. Н. Гурина), *6* — Звидзе (И. Лозе), *7* — Сарнате (Л. Ванкина), *8* — Швянтойи 2В (Р. Римантене), *9* — Усвяты 4Б (А, М, Микляев), *10* — Крятуонас 1В (А. Гирининкас), *11* — Пиестиня (Ф. Загорскис), 12 — Швянтойи 26 (Р. Римантене), *13* — Дактаришке (А. Бутримас), 14 — Абора (И. Лозе), *15* — Наумово, с промежуточного слоя (А. М. Микляев), *16* — Жямайтишке 2 (А. Гирининкас)

SANTRUMPOS

AE — Arheoloģija un etnogrāfija. Rīga.

ATL — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje... Vilnius.

LTSR MAD, A — Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija. Vilnius.

SMYA — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki.

ZAV — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas vēstis. Rīga.

АО — Археологические открытия... Москва.

КСИА — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. Москва—Ленинград.

КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Москва—Ленинград.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва—Ленинград.

СА — Советская археология. Москва.